

Elmi redaktoru: fəlsəfə elmləri doktoru,
professor
Həmid İMANOV

Nəşriyyat redaktoru: **V.SALMANBƏYLİ**

Cəfərov N. "Kitabi-Dədə Qorqud"da İslama keçidin poetikası. Bakı,
Yeni Nəşrlər Evi, "Elm" nəşriyyatı, 1999, 60 səh.

ISBN 5-8066

"Kitabi-Dədə Qorqud"da İslama keçidin poetikası ilk dəfədir ki, sistemli şəkildə araşdırılır. Müəllif "Kitab"ın vərdiyi zəngin faktlara dayanaraq Azərbaycan türklərinin İslamı necə, hansı təfəkkür potensialı əsasında qəbul etdikləri, bu dini qorumaq, yaymaq üçün nə cür mübarizə apardıkları barədə danışır, "Kitab"dakı qazılardan, qəzavət hərəkatından ətraflı bəhs edir.

S $\frac{4604000000-835}{655(07)-99}$ Sifarişlə

© Yeni Nəşrlər Evi, 1999

© "Elm" nəşriyyatı, 1999

GİRİŞ

Türk dünyasının, xüsusilə Azərbaycan türklərinin mə'nəvi mədəniyyət tarixinin ən mühüm mənbələrinə biri olan "Dədə Qorqud" eposu (eləcə də "Kitabi-Dədə Qorqud") müəyyən ideoloji qadağalara, yasaqlara mə'ruz qaldığına görə (xüsusilə Azərbaycanda) ideya-məzmun baxımından, demək olar ki, araşdırılmamış, yalnız ən ümumi məsələlərə diqqət yetirilmiş, "Kitab" daha çox struktur-forma baxımından təhlil edilmişdir. Son illərin araşdırmalarında isə müəlliflər bə'zən "Kitab"ı dərinlən öyrənmək, onun faktından, materialından çıxış etmək əvəzinə xəyallarıyla yaratdıqları fantastik "metodologiya" ilə ona müdaxilə etmiş, heç bir məntiqə sığmayan fikirlər söyləmişlər. Məsələn, professor Elməddin Əlibəyazadə "Azərbaycan xalqının mə'nəvi mədəniyyət tarixi (islamaqədərki dövr)" kitabında genetik baxımdan müxtəlif mədəniyyət tiplərinin məhsulu olan "Bilqamis" eposu, "Avesta", antik ədəbiyyat və "Kitabi-Dədə Qorqud"u birləşdirib Azərbaycan xalqının mə'nəvi mədəniyyət tarixini "yaradır". Və həmin "tarix"ə görə guya

1) "ərəb işğalı Azərbaycan xalqının qədim atəşpərəstlik dininə - müqəddəs "Avesta" kitabına elə zərbə endirdi, üzərinə elə qalın qara pərdə çəkdi ki, hərəaldasa, küncdə-bucaqda, zərdüştlərin qəlbinin dərinliklərində özünə yuva salıb qala bildi və yüz-yüz illər boyu yavaş-yavaş közərdi, öz tə'liminin ancaq çox cüz'i bir qismini gətirib bizə çatdırdı"¹;

2) "ərəb işğalı Azərbaycan xalqının qədim əlifbasını əlindən aldı, onun qədim yazı mədəniyyətinin, türk-run əlifbasının üstünə elə qalın qara pərdə çəkdi ki, min il işıq üzü görmədi, ancaq keçən əsrin sonlarında üzə çıxdı, öz kamilliyi, türk dillərinə yararlı olması ilə bütün tədqiqatçıları heyəətə gətirdi"².

Halbuki Azərbaycan xalqının (söhbət türk mənşəli Azərbaycan xalqından gedir) dini görüşləri sistemində atəşpərəstlik dini, xüsu-

silə "Avesta" kitabı əhəmiyyətli bir yer tutmadığı kimi, Azərbaycan ərazisində də "bütün tədqiqatçıları heyrətə gətirmiş" "qədim əlifba", "qədim yazı mədəniyyəti", "türk-run əlifbası", demək olar ki, yoxdur. E.Əlibəyzadə dünyanın böyük əsərlərini Azərbaycan xalqının mə'nəvi mədəniyyət tarixinə daxil etməklə elə təsəvvür edir ki, mənsub olduğu xalqın tarixini zənginləşdirir, lakin nəzərə almır ki, biri digərinə uyğun gəlməyən, hətta biri digərini inkar edən müxtəlif kitablardan, abidələrdən, mənbələrdən mə'nəvi mədəniyyət öyrənməyə məcbur edilən xalq axırda mə'nəviyyətsiz, mədəniyyətsiz qalar... Azərbaycan xalqının ilk böyük əsəri "Dədə-Qorqud" eposunu - mənsub olduğumuz xalq təşəkkül dövründə yaratdığına görə özü də onunla, demək olar ki, yaşındır. Və biz E.Əlibəyzadənin tədqiqat metodologiyası ilə ümumən razı olmasaq da, həmin metodologiyaya daxil olmayan, məsələn, aşağıdakı fikri ilə tamamilə şəriklik ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un "düzülüb-qoşulması, tamamlanması, qədim mədəniyyətlə "yeni" İslam mədəniyyətinin qarşılaşdığı bir dövrə, keçid dövrünə təsadüf edir"³.

Azərbaycan xalqının təşəkkül dövründə formalaşmış eposun əhatə etdiyi mövzular, irəli sürdüyü məsələlər, heç şübhəsiz, mənsub olduğumuz xalqın mə'nəvi-ruhi marağının bilavasitə ifadəsidir. Həmin mövzulardan biri də İslam dininin qəbulu mövzusuudur ki, "Kitab"da bütün genişliyi, əhatəliliyi, problemləri ilə birlikdə əks olunmuşdur.

"Dədə Qorqud" eposunun əsas qəhrəmanları İslam dinini nəinki qəbul etmiş, hətta bu dini yaymaq səlahiyyətinə malik olan müsəlman türklər, "Kitab"ın dili ilə desək, "qazi ərənlər"dir. "Dədə Qorqud" dastanı, yaxud eposu məhz onların - "qazi ərənlər"ın dastanı, eposudur. Və eposun əfsanəvi yaradıcısı, müəllifi Dədə Qorqud hər boyun sonunda keçən zamanların nisgilini çəkir:

Qanı ögdüğümüz bəg ərənlər,
Dünya mənim deyənlər?!
Əcə! aldı, yer gizlədi,

Fani dünya kimə qaldı?!
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya!..

Yalnız Azərbaycan türklərinin deyil, ümumən türklərin İslam dinini həmin dinin meydana çıxdığı ilk zamanlardan (Həzrəti Peyğəmbərin sağlığından) başlayaraq qəbul etməsini müxtəlif mənbələr təsdiqləyir. "İslamın qılıncı", yaxud daha geniş yayıldığı kimi "qılınc müsəlmanı" adlanan türklər İslamı sadəcə qəbul etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda ilk çağlardan e'tibarən onun yayılmasına çalışmışlar. Düzdür, onlar İslamı qəbul etdirdikləri bir sıra ölkələrdə bu dinin incəlikləri barədə ətraflı izahat verə bilməmişlər, çünki ilk əsərlərdə türklər İslamın yalnız əsaslarına bələd idilər, onların həyat tərzində də həmin dinin mistikasını mənimləməyə imkan vermirdi, bununla belə türklərin etnik psixologiyası, təbiəti üçün xarakterik olan sədaqətçilik, iman kamilliyi onları yeni dinə möhkəm bağlamışdı. Digər tərəfdən, İslam Altaydan Türkünə (Mərkəzi Asiyaya), Türkünədən isə Kiçik Asiyaya (və daha Qərbə) axın edən, yeni ərazilərdə məskunlaşan türklər üçün təşkil edici bir ideologiya olmuşdu⁴.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da İslam dini motivləri, heç də bir sıra araşdırıcıların döənə-döənə qeyd etdikləri kimi, sonradan edilmiş əlavə (katib əlavəsi!) deyildir⁵, əksinə, "Kitab"ın ideya-estetik, poetik əsaslarından biridir. Və hətta müqayisələr, təhlillər göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə (görünür, təxminən I-V əsrlərdə), oğuz türklərinin yaşadıkları müxtəlif ərazilərdə (xüsusilə Türkünəstanda) yaranmış süjetlər həm də İslamın qəbulu ehtiyacı, yaxud İslam ideologiyası əsasında bir yerə yığılmış, bütöv bir dastana çevrilmişdir. Əgər həmin ehtiyac, həmin ideoloji-mə'nəvi mühit olmasa idi, şübhəsiz, "Dədə Qorqud" dastanı (xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud") bu keyfiyyətdə, bu poetik tipologiyada olmazdı.

Müxtəlif dinlərdən, xüsusilə tanrıçılıqdan İslama keçid həm "Dədə Qorqud" dastanının, eposunun, həm də "Kitabi-Dədə Qorqud"un başlıca mövzusuudur. "Kitab", eposun məntiqini, ideya-

estetik marağını düzgün ifadə etdiyinə görədir ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda gedən dini, ideoloji-mə'nəvi prosesləri kifayət qədər obyektiv əks etdirir.

Müqayisələr göstərir ki, "Dədə Qorqud" eposunun təşəkkülü (VII-IX əsrlər) ilə son əlyazmalarının təzahürü (XV-XVI əsrlər) arasında təxminən min ilə qədər bir məsafə var - həmin dövrün bütün mərhələləri deyil, yalnız ilk mərhələləri "Kitab"da dolğun əksini tapır, sonrakı mərhələlər daha çox "katib əlavələri" hesabına fəlakətləşir. Azərbaycanda (və Şərqi Anadoluda) İslam hərəkatı da eposun (və "Kitab"ın) xüsusi maraq göstərdiyi mərhələlərə düşür.

Və onu da qeyd edək ki, son illər "Kitabi-Dədə Qorqud"da İslam diniin yerini obyektiv müəyyənləşdirməyə meyl artmış⁶, folklorşünas Bəhlül Abdullanın "Kitabi-Dədə Qorqud" və İslam dini" adlı dəyərli bir tədqiqatı⁷ da meydana çıxmışdır. Bununla belə, araşdırılmamış problemlər araşdırılmışlardan həm çox, həm də mürəkkəbdir.

I. İBTİDAİ İNAMLARDAN (VƏ TANRIÇİLİQDAN!) İSLAM DİNİNƏ

Qədim türk eposu təşəkkül tapana, daha doğrusu, Altay, yaxud protürk eposundan differensiasiya olunana, "doğulana" qədər "dünya eposu" təxminən üç min ildən artıq bir dövr yaşamışdır ki, həmin dövrdə Altay, yaxud protürk eposunun "dünya eposu" ilə əlaqələrinin olması heç bir şübhə doğurmur⁸. E.ə. I minilliyin ortalarına doğru formalaşmış qədim türk eposunun əsas nümunələri müxtəlif qaynaqlarda (və müxtəlif mükəmməllikdə) zəmanəmizə qədər qorunmuşdur: Yaradılış dastanı, Alp Ər Tonqa dastanı, Oğuz kağan dastanı, Göy türk dastanı, Köç dastanı və s.⁹ Həmin dastanların min ildən artıq bir tarixi olduğunu söyləmək o qədər də doğru olmazdı. Və bizim fikrimizcə, qədim türk eposunun klassik təzahür formaları e.ə. I minilliyin ortalarından b.e.-nin I minilliyinin ortalarına qədər yaşamış, lakin bu minillik dövrün ilk yarısı, haqqında söhbət gedən dastanların daha geniş yayılması, ümumiyyətlə, qədim türk eposu təfəkkürünün məhsuldar olması baxımından diqqəti daha çox çəkir. Eramızın ilk əsrlərindən e'tibarən yuxarıda adı çəkilən dastanlar, ümumən qədim türk eposu üslubi differensiasiya mərhələsini yaşamış, bir sıra variantlar, yaxud variasiyalar törəmişdir.

Qədim türk epik təfəkkürü eramızın I minilliyinin ortalarından başlayaraq orta əsrlər türk epik təfəkkürünün formalaşmasına ardıcıl olaraq təkan verir. Beləliklə, genetik baxımdan biri digəri ilə bağlı olan aşağıdakı türk epos tipləri təşəkkül tapır:

I. Altay-Mərkəzi Asiya eposu.

II. Qıpçaq eposu.

III. Oğuz eposu.

Həmin epos tiplərinin bu cür differensial şəkildə verilməsi müəyyən mə'nada şərtidir, çünki burada ümumtürklülük xüsusiyyətləri aparıcıdır, fərqli (coğrafiya, ictimai inkişaf, etnokulturoloji əlaqələr və s.-dən irəli gələn) xüsusiyyətlər isə tədricən müəyyənləşərək keyfiyyət

həddinə çatır. Onu da qeyd edək ki, Altay-Mərkəzi Asiya epusu Qıpçaq eposundan, Qıpçaq epusu isə Oğuz eposundan daha mühafizəkar olur, ümumtürk epik təfəkkürünü daha çox saxlayır...

Oğuz epusu aşağıdakı səbəblərə görə ilk orta əsrlər türk epus tiplərindən öz müasirliyi, modernliyi ilə seçilir:

1) I minilliyin ortalarından başlayaraq oğuz türklərinin get-gədə daha çox sayda Qərbi Türkünstan-Azərbaycan-Kiçik Asiya istiqamətində yayılmaları nəticəsində yeni coğrafiyalara yiyələnmələri, yeni etnik-mədəni əlaqələrə, yeni beynəlxalq münasibətlərə girmələri;

2) türk tanrıçılığı əsasında İslam dininin qəbul edilməsi;

3) oğuz türklərinin xüsusilə XI əsrdən e'tibarən İslam Şərqiəndə aparıcı ictimai-siyasi qüvvəyə çevrilmələri...

Məhz həmin hadisələrin tə'siri altında oğuz türklərinin epik təfəkkürü bir sıra yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşir ki, bunu ən mükəmməl şəkildə əks etdirən epus nümunəsi "Dədə Qorqud" dastanıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" - "Dədə Qorqud" dastanının orta əsrlərin yazı ən'ənəsi əsasında müəyyən (!) normaya salınmış formasıdır. Və araşdırıcıların qarşısında duran problemlərdən biri də həmin normativlikdə sıxılmış (lakin keyfiyyətcə deformasiyaya uğramamış!) ilk orta əsrlər oğuz dastan tipologiyasını aşkarlamaqdan ibarətdir ki, bu sahədə böyük qorquşunasların hamımıza mə'lum cəhdləri olmuşdur. Lakin "Kitab"ın daha çox yazı abidəsi kimi araşdırılması (mətnşünaslıq işlərinə üstünlük verilməsi) davam edir. Əlbəttə, biz bunun əleyhinə deyilik, bununla belə xatırladıq ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" mənşəyi, tipologiyası e'tibarilə yazılı deyil, şifahi dilin (və təfəkkürün!) nümunəsidir.

"Dədə Qorqud" dastanı, artıq qeyd edildiyi kimi, ilk orta əsrlərin oğuz epusudur - bu isə o deməkdir ki, birincisi, "Dədə Qorqud" dastanında qədim türk epik təfəkkürünün müəyyən əlamətləri mühafizə edilir; ikincisi, həmin dastanda son orta əsrlər Azərbaycan türk epusunun ideya-estetik əsasları müəyyənləşir¹⁰.

Və ona görə də "Dədə Qorqud" dastanında (faktik olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud"da) həm qədim türk epusunun (e.ə. I minilliyin ortalarından b.e.I minilliyin ortalarına qədər), həm də Azərbaycan türk epusunun (XV əsrdən sonra) ünsürlərini, motivlərini, formullarını tapmaq mümkündür, lakin bütün bunlar həmin dastanın məhz ilk orta əsrlər oğuz epik təfəkkürünün məhsulu, hadisəsi olduğunu inkar etmir. Müşahidələr göstərir ki, ümumən türk epik təfəkkürünün keçdiyi (və buraya qədər haqqında söhbət gedən) üç tarixi dövrü - qədim, ilk orta əsrlər (daha doğrusu, I minilliyin ortalarından təxminən II minilliyin ortalarına qədər) və son orta əsrlər dövrlərini mexaniki əvəzlənmələr

deyil, türk epusunun təkamül dövrləri hesab etmək lazım gəlir. Həmin dövrləşdirmə müxtəlif prinsiplər baxımından özünü doğrultsa da, biz yalnız bir (və kifayət qədər əsas prinsipi) nəzərdən keçirəcəyik.

Müqayisə edək:

I. Qədim türk epusunun əsas qəhrəmanları mifik obrazlardır - Su, Yer, Göy, Ağac, Quş, Boz Qurd, Tanrı xan... Qədim türk epusunun sonrakı mərhələlərində artıq Tanrı obrazının mükəmməlləşərək mifologiyayı özünə tabe etməyə başladığı diqqəti çəkir.

II. İlk orta əsrlər türk epusunun əsas qəhrəmanı Tanrıdır (yaxud onun təzahürü olan xaqandır). Türklər (oğuzlar) İslam dinini qəbul etdikdən sonra türk Tanrısı tədricən Allaha çevrilir.

III. Türk (burada oğuz) xalqlarının differensiasiyası, müstəqil türk millətlərinin formalaşması ərəfəsində (və gedişində) son orta əsrlərdə Azərbaycan türk epusunun əsas qəhrəmanı nə Tanrı, nə də Allahdır, Tanrı-Allahın himayəsində olan sufi-aşıqdir (İnsandır).

"Kitabi-Dədə Qorqud"un mifologiyasından danışan araşdırıcılar (məsələn, professor Süleyman Əlyarı), adətən, "Kitab"da bir neçə min il əvvəl in olmayan (!) "epik tarix"ini axtarır, göz qabağındakı tarixi isə nədənsə görmək istəmərlər¹¹. Yalnız onu demək kifayətdir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" (daha doğrusu, "Dədə Qorqud" dastanı) dövründə oğuzların epik təfəkküründən Boz Qurd obrazı, demək olar ki, silinmişdi, bir az sonra oğuzlar özlərini hətta qaraqoyunlular, aq-qoyunlular adlandırdılar.¹²Bə'zi tədqiqatçılar təkcə tarixi prinsipləri deyil, etnocoğrafi prinsipləri də pozaraq "Kitab"dakı mifoloji arxaizmləri orta əsrlərin qıpçaq epusunun təzahürləri ilə müqayisə edirlər, halbuki, qədim türk epusu orta əsrlər qıpçaq epusunda daha çox mühafizə olunur, qıpçaqlar oğuzlar qədər fəal müsəlman düşüncə mədəniyyətini qəbul etmərlər. Və bu da təsadüfi deyil ki, qıpçaq xalqlarının ədəbiyyatı oğuz xalqlarının ədəbiyyatı ilə müqayisədə daha az inkişaf dövrlərindən, yaxud mərhələlərindən keçmişdir (məsələn, "Maaday Kara", "Manas" bu günə qədər altayların, qırğızların canlı yaddaşındadır, halbuki Azərbaycan, yaxud Anadolu türkləri "Dədə Qorqud" dastanını II minilliyin ortalarında unutmuşlar).

"Kitab"da qədim türk mifologiyasının süqutunu görürük - burada mifoloji obrazlar dastanın ideya-estetik məzmununa əhəmiyyətli tə'sir göstərməməklə yanaşı, süjetin, hadisələrin hərəkətinə təkən verməkdən də məhrumdur. Lakin ilk (və sonrakı) orta əsrlərin öz mifoloji dünyası vardır, çünki kütləvi ümumxalq fantaziyası, hər hansı dövr olursa olsun, ətraf ələmi özünəməxsus şəkildə ümumiləşdirməyə bilməz...

“Kitab”da öz əksini tapmış (və dastanın ideya-estetik məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən) epizodlar, motivlər, təfərrüatlar İslam dini ünsürlərinin abidəyə sonralar katiblər tərəfindən əlavə olunduğu fikrini söyləyənlərin yanlış mövqedə durduqlarını göstərir. Tanrıçılıqdan İslama keçid “Dədə Qorqud” dastanının formalaşdığı dövrdə (I minilliyin ikinci yarısında) Azərbaycan cəmiyyətinin əsas etnokulturoloji, ideoloji problemlərindən biri olduğuna görə həmin məsələ “Kitab”a katib əlavəsi olaraq, yə’ni subyektiv şəkildə daxil edilə bilməzdi. Və bilavasitə İslam dininin yayıldığı, müxtəlif ictimai-siyasi, etnokulturoloji məsələlərlə qarşılaşdığı əsrlərdə formalaşdığına görədir ki, Azərbaycan türk xalqının təşəkkülün əhəmiyyətli təsir göstərmiş oğuz-qıpçaq münasibətləri dastanda məhz həmin etnosların İslama münasibəti mövqeyindən interpretasiya edilir³.

“Dədə Qorqud” dastanında ümumtürk epos təfəkkürü, əgər belə demək mümkünsə, məhdudlaşır - həmin “məhdudlaşma” özünü aşağıdakı sahələrdə xüsusilə göstərir:

- 1) regionun ictimai-siyasi mənzərəsinə, problemlərinə uyğunlaşma;
- 2) regionun etnokulturoloji, mə’navi xarakterinə uyğunlaşma;
- 3) regionun coğrafiyasına, landşaftına, toponimiyasına uyğunlaşma.

Və bu cür “məhdudlaşma” nəticəsində həm dastanda, həm də “Kitab”da Azərbaycanın, Anadolunun, bir sıra qonşu ölkələrin epik tarixi, epik coğrafiyası bu və ya digər səviyyədə əks olunur.

Lakin müxtəlif səbəblərlə əlaqədar Azərbaycan tarixçiləri indiyə qədər “Kitab”a mö’təbər tarixi mənbə kimi müraciət etməmişlər. Bə’zi təşəbbüslər isə (məsələn, professor Süleyman Əlyarlıının təşəbbüsləri) elmi baxımdan inandırıcı olmamış, romantik karakter daşmışdır. Xüsusilə o mə’nada ki, “qədim layları qaldırmaq” həvəsi ilə guya dərinə getdiyini zənn edən bə’zi araşdırıcılar əslində “Kitab”ı yarandığı zəngin tarixi kontekstdən çıxararaq “tarixi semantika”dan məhrum etmişlər.

Müşahidələr göstərir ki, “Kitab”da Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətli olan ən azı aşağıdakı hadisələr, ictimai-siyasi, mədəni-mə’navi proseslər əks olunur:

- “gəlmə” oğuzlarla “yerli” qıpçaqların, qeyri-türk mənşəli etnosların, xalqların münasibətləri;
- “iç” oğuzlarla “dış” oğuzların münasibətləri;
- Azərbaycan xalqının təşəkkülü;
- İslam dininin qəbulu, dini-etnik münaqişələr;

- Azərbaycan cəmiyyətinin etnoqrafik, ictimai-siyasi təşkili;
- Azərbaycanın etnik-mədəni, müəyyən dərəcədə isə siyasi hüddullarının müəyyənləşməsi;
- Anadoluya türk-oğuz yürüşlərinin güclənməsi;
- Türkiyə türklüyünün formalaşmağa başlaması və s.

...Azərbaycan cəmiyyəti İslam dinini zəngin düşüncə mədəniyyəti, mükəmməl idrak təcrübəsi əsasında qəbul edir. Ona görə də İslam müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan dini dünyagörüşlərlə polemikaya girməli olur. Və həmin polemika öz əksini daha çox müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münaqişəsində, müharibəsində tapsa da, “Kitab” İslam dininin məhz intellektual - mə’navi, ideoloji qələbəsini nümayiş etdirməyə meyllidir... “Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqud Ata dərler bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi təmam bilici-siydi, nə dərse olardı, qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Həq-Təala onun könlünə ilham edərdi.

Qorqud Ata ayıtdı:

- Axır zamanda xanlıq gerü - Qayıya dönə, kimsənə əllərindən alamıya, axır zaman olub qiyamət qopunca...

Bu dediyi Osman nəslidir, işdə sürülüb gedəyüdir. Dəxi neçə buna bənzər sözlər söylədi.

Qorqud Ata Oğuz qövminin müşkülünü həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqud Ataya danışmayınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa qəbul edərlərdi, sözün tutub təmam edərlərdi”.

Göründüyü kimi, burada söhbət cəmiyyətin sınavı bir üzvünün deyil, onun mə’navi-ideoloji rəhbərinin İslam dünyagörüşünü qəbul etməsinə gedir. Və onun aşağıdakı sözləri həmin dünyagörüşün ifadəsidir:

“Allah, Allah deməyincə işlər onmaz,
Qadir Tanrı verməyincə ər baymaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz,
Əcəl və’də irməyincə kimsə ölməz.
Çıxan can gerü gəlməz.
Bir yigidin qara dağ yumurusunca malı olsa,
yığar, dirər, tələb eylər -
Nəsibindən artıqın yiyə bilməz.
Ulaşıban sular daşsa, dəniz dolmaz,
Tekəbbürlük cəlyəni Tanrı sevməz...”

Qorqud Ata, yaxud “Kitab”da daha çox işləndiyi kimi, Dədə Qorqud İslam müqəddəslərini yüksək tutur - ona görə də “söyləmiş, görölüm, xanım, nə söyləmiş:

Ağız açıb ögər olsam, üstümüzdə Tanrı görklü,
 Tanrı dostu, din sərvəri Məhəmməd görklü.
 Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan
 Əbubəkr Siddiq görklü,
 Axır separə başıdır, "Əmmə" görklü,
 Hecasinləyin, düz oqunsa, "Yasin" görklü.
 Qılıç çaldı, din açdı, Şahmərdan Əli görklü,
 Əlinin oğulları, peyğəmbər nəvələri
 Kərbəla yazısında Yezidin əlində şəhid oldu
 Həsənə Hüseyn iki qardaş bilə görklü.
 Yazılıb-düzülüb gögdən endi,
 Tanrı elmi "Qur'an" görklü,
 Ol "Qur'an"ı yazdı-düzdü,
 Üləmalar ögrənincə köbədi-biçdi
 alimlər sərvəri Osman Üffan oğlu görklü.
 Alçaq yerdə yapılbır, Tanrı evi Məkkə görklü,
 Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə,
 sidqi bütün hacı görklü.
 Sağış güntündə ayna görklü,
 Ayna güntü oquyanda xütbə görklü,
 Qulaq urub dinləyəndə ümmət görklü,
 Minarədə banlayanda fəqi görklü...
 Qamusuna bənzəmədi,
 cümlə ələmləri yaradan Allah-Tanrı görklü,
 Ol öydüyüm yuca Tanrı dost oluban mədəd irsün,
 xanım hey!.."

Bununla belə, İslama qədərki mə'nəvi-əxlaqi təsəvvürlər, dəyərər
 də unudulmur, eyni dərəcədə yüksək tutulur:

"Dizin basıb oturanda halal görklü,
 Dölümündən ağarsa, baba görklü.
 Ağ südün doya əmizsə, ana görklü,
 Yanaşıb yola girəndə qara buğur görklü.
 Sevgili qardaş görklü,
 Uzunca tənəfi görklü,
 Oğul görklü..."

Qorqud Atanın, yaxud Dədə Qorqudun "Kitab"ın müqəddiməsində
 İslam dini təbliğatçısı, ideoloqu kimi, təqdim olunması bizi bir sıra
 mətləblərdən hali edir:

hər şeydən əvvəl, Dədə Qorqud müsəlman olmaqla İslama qədərki
 türk dünyagörüşünün, mə'nəviyyatının islami əsaslar üzərində yenidən
 təşkilini simvolizə edir;

ikincisi, türk (xüsusilə Azərbaycan türkü) ruhunun, mə'nəviyyatının
 (ümumən türklüyün!) İslamdan əvvəlki mərhələsi ilə sonrakı
 mərhələsini özündə birləşdirir, bütöv təqdim edir;

üçüncüsü, eposun (və "Kitab"ın) əfsanəvi müəllifi kimi onun
 ideya-estetik xarakterini, qayəsini, məqsədini əks etdirir.

Görünür, "Dədə Qorqud" eposunda Dədə Qorqud daha çox (bəlkə
 də yalnız!) müəllif olmuş, Dədə Qorqud "Kitab"ında isə daha çox
 obraza çevrilmişdir ki, bunun da əsas səbəbi eposun müdrik müəllifi-
 nin yazıda böyük ideoloji semantika daşıyan bir obraz kimi təzahürünə
 xüsusi ehtiyac olması idi¹⁴. Və bizim fikrimizcə, Dədə Qorqudun müəllif-
 lərdən daha çox obraza çevrilməsində onun İslam ideoloqu kimi
 yenidən təzahürü əhəmiyyətli rol oynamışdır. Eyni zamanda dastanı
 yazıya köçürən hər bir şəxs özünü bu və ya digər dərəcədə müəllif
 (katib yox!) sayması ilə Dədə Qorqudu müəlliflikdən bir qədər də
 "kənarlaşdırmış", bir qədər də obrazlaşdırmışdır... Həmin müəllif-
 katiblər hər boyun sonunda Dədə Qorqudun sözünü davam etdirmiş-
 lər kimi öz sözlərini (əslində zamanələrinin sözlərini) də "yum ve-
 rəyim, xanım" deyər əlavə etmişlər:

Ağ alında beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun!
 Yiğışdursın, duruşdursun,
 Günahlarını adı görklü Məhəmməd Mustafa
 yüzü suyuna bağışlasın!..

"Kitab"ın müqəddiməsində öz əksini tapmış İslam dünyagörüşü,
 heç şübhəsiz, bir qədər deklarativ-təbliğati xarakteri daşıyır, lakin bu-
 nunla belə həmin müqəddimədə İslama qədərki türk oğuz dünyagörüşü-
 nün qeydsiz-şərtsiz inkarı, yaxud müxtəlif dini - ideoloji dünyagörüş-
 lərin eklettikasi, mexaniki yığılı ilə deyil, üzvi vəhdəti ilə qarşıla-
 şırıq. Və bütün aydınlığı ilə görünür ki, İslam dini özünə qədərki ideya -
 mə'nəvi, əxlaqi görüşləri ehtiva etmiş, türk düşüncəsinə, əgər belə
 demək mümkünsə, prinsip e'tibarilə hakim olmuşdur.

Türk dünyasının möhtəşəm kitabı olan "Divani-lügət-it türk"ün
 əsas ideyalarından biri (bəlkə də birincisi!) məhz İslama keçidin tarixi
 zərurət olduğunu təsdiq etməkdən ibarətdir: "Hər cür tə'rif - böyük
 yaxşılıqlar, gözəl işlər sahibi olan Tanrı adı üçündür. Xalqın ən çox
 danışanı lal, ən sağlamı çürük olduğu bir zamanda Tanrı Cəbrayıl açıq
 anlayış və hərtərəfli mə'lumatla Məhəmmədə içərisində haramı, halalı

anladan Qur'amı göndərdi; beləliklə, əsl yolun nədən ibarət olduğunu göstərdi...

İndi bundan sonra Mühəmməd oğlu Hüseyn, Hüseyn oğlu Mahmud deyir ki, Tanrının dövlət günəşini türk bürclərində doğdurmuş olduğunu gördüm... Tanrı onlara türk adını verdi və onları Yer üzünə başçı etdi. Zəmanəmizin xaqanlarını onlardan seçdi, dünya millətlərinin idarə işlərini onların əllərinə verdi, onları hər kəsdən üstün elədi, ilahi qüdrətlə mükafatlandırdı..."¹⁵

Beləliklə, türklər İslamı heç də amansız müharibələrdə, döyüşlərdə məğlub olmuş bir etnos, cəmiyyət, xalq kimi deyil, kifayət qədər aydın hiss olunan qalib emosiyası, əhval-ruhiyyəsi ilə qəbul edirlər. M.Kaşqari öz "Divan"ında göstərir ki, Tanrı türklərlə "birlikdə çalışsın, onların tərəfində duran əziz tutdu və türklərə görə onları hər bir arzuna çatdırdı, pislərin şərindən qorudu. Ağıllı odur ki, özünü onların (türklərin - N.C.) oxlarından qoruya bilmək üçün gərəkdir arxalarınca getsin. Dərdini anlatmaq və türklərin könlünü almaqdan ötrü onların dilləri ilə danışmaqdan başqa yol yoxdur..."¹⁶

"Kitabi-Dədə Qorqud" M.Kaşqarının tamamilə haqlı olduğunu təsdiq edir.

Tanrını, Allahı tanımaq, ondan qorxmaq ideyasının "Kitab"da ən kəskin şəkildə irəli sürüldüyü boy - "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"dur. Oğuz igidlərindən olan Dəli Domrul "quru çayın üzərinə bir köprü yaptırmışdı. Keçəndən otuz üç aqça alırdı, keçməyindən dö-gə-dögə qırq aqça alırdı.

Bunu nəçün böylə edirdi? Onunçün kim, məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır, çıqa mənimlə savaşa, - deyərdi, - Mənim ərligim, bəhadirliğim, cilasunliğim, yigitliğim Ruma, Şama gedə çavlına, - deyərdi".

Bir gün Dəli Domrulün körpüsünün yanına düşmüş obada şivən qopur. Dəli igid gəlib soruşur:

"- Mərə, qavatlar, nə ağlarsız? Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir? Niyə şivən edirsiniz? - dedi.

Aytdılar:

- Xanım, bir yaxşı yigidimiz öldü, ona ağlarsız, - dedilər.

Dəli Domrul aydır:

- Mərə, yigidinizi kim öldürdü?

Aytdılar:

- Vallah, bəg yigit, Allah-Təaladan buyruq oldu, al qanathı Əzrayıl ol yigidin canını aldı.

Dəli Domrul aydır:

14

- Mərə, Əzrayıl dediyiniz nə kişidir kim, adamın canını alır?.. Ya qadir Allah! Birliğin, varlığın həqiqiyyətini Əzrayılı mənim gözüme göstərgil, savaşıyım, çəkişəyim, dürüşəyim, yaxşı yigidin canını qurtarayın, bir daha yaxşı yigidin canını almaya...

Həq-Təalaya Domrulun sözü xoş gəlmədi. Baq, baq!.. Mərə, dəli qavat mənim birliğim bilməz, birliğümə şükür qılmaz. Mənim ulu dərgahımda gözəmənlilik eyləyə? - dedi. Əzrayıla buyruq eylədi kim, ya Əzrayıl, var dəxi ol dəli qavatın gözüne görüngil, bənzi sarartğıl, - dedi, - canını xurlatğıl alğıl, - dedi".

Əzrayıl bir dəfə Dəli Domrula həmlə edir, lakin gücü çatmır. İkinci dəfə onun atının gözüne görüktür, at türkü Dəli Domrulu yerə vurur. Və Əzrayıl onun köksü üzərinə qonur. Dəli Domrul aman diləyir, Allaha xoş getməyən sözləri sərxoş olub dediyini söyləyir:

"Mərə, Əzrayıl, aman,

Tanrının birliyinə yoqdur güman!

Mən səni böylə bilməz idim,

Oğurlayın can aidəğin duymaz idim.

Dökməsi böyük bizim dağlarımız olur.

O dağlarımızda bağlarımız olur.

Ol bağların qara salqımları - tüzümü olur,

Ol tüzümü sıqarlar, al şərabı olur, -

Ol şərabdən içən əsrük olur.

Şərabliydim, duymadım,

Nə söylədim bilmədim.

Bəgliğə usanmadım,

Yigitliğə doymadım.

Canım alma, Əzrayıl! - dedi".

Əzrayılın yalnız buyruğa əməl etdiyini biləndə Dəli Domrul Allaha yalvarır:

"Yucalardan yucasan,

Kimsə bilməz necəsən,

Görklü Tanrı!

Nəçə cahillər səni göydə arar,

yerdə istər,

Sən xod mö'minlərin könlündəsən,

Daim duran cəbbar Tanrı,

Baqi qalan sətər Tanrı!

Mənim canım alur olsan, sən alqıl,

Əzrayıl almağa qoymağıl, - dedi.

15

Allah-Təalaya Dəli Domrulun burada sözü xoş gəldi. Əzrayıla nida eylədi ki, çün dəli qavat mənim birligim bildi, birligimə şükür qıldı, ya Əzrayıl, Dəli Domrul can yerinə can bulsun, onun canı azad olsun, - dedi”.

Dəli Domrul əvvəl qoca atasından, sonra qoca anasından can istəyir, ancaq heç biri razı olmur. Dəli Domrulun xatunu məsələni biləndə:

“Sənin ol müxənnət anan, baban
Bir canda nə var ki, sənə qıymamışlar?!
Ərş tanıq olsun,
Kürş tanıq olsun!
Yer tanıq olsun,
Gög tanıq olsun!
Qadir Tanrı tanıq olsun!

Mənim canım sənin canına qurban olsun! - deyir. Halanının sözündən riqqətə gələrək Allaha belə müraciət edir:

... Ulu yollar üzərinə imarətlər yapayım sənin üçün!
Ac görsəm doyurayım sənin üçün!
Yalncıq görsəm donadayım sənin üçün!
Alırsan ikimizin canını bilə alğıl,
Qoyursan ikimizin canını bilə qoyqul,
Kərəmi çox qadir Tanrı!..”

Allah-Təala Dəli Domrulla halalına uzun ömür verir, Əzrayıla ömrü verir ki, gedib Dəli Domrulun ata-anasının canını alsın.

“Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Allah-Tanrı obrazının bu cür sərbəst, sadələvhəcəsinə, bir qədər də ərkyana yaradılması, birincisi, epos təfəkkürünün xarakteri ilə bağlıdırsa, ikinci tərəfdən, türk düşüncəsinin tipologiyasından irəli gəlir. Türklər qədim dövrlərdən başlayaraq öz Tanrıları ilə sıx mə'nəvi-ruhi təmasda olmuş, ondan qorxub çəkinməmiş, əksinə, ona könlüdən bağlanmış, İslamı qəbul edəndən sonra həmin sadələvhlik, səmimilik müsəlman Allahına münasibətdə də özünü göstərmişdir... Lakin ilk dövrdə belə olmuşdur... Tədricən sadələvhlik mistika, səmimilik isə mə'nəvi-ruhi diplomatiya ilə əvəz olunmağa başlamış, müxtəlif təriqətlər, ruhani məktəblər, tendensiyalar yaranmışdır.

“Kitab”da Tanrı-Allah sevgisi ata-ana sevgisi qədər munis, isti və səmimidir.

16

Qorqudşünaslıqda “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu” özünün qeyri-adi, orijinal məzmunu ilə həmişə diqqət mərkəzində olmuş, mübahisə doğurmuşdur. Akademik V.V.Bartold həmin boyun dastana sonradan əlavə edildiyini söyləmiş¹⁷, professor M.H.Təhmasib isə həmin fikri müdafiə edərək daha irəli getmişdir; o (M.H.Təhmasib) Dəli Domrul obrazının “təkamül”ünü bu cür xarakterizə edir: “Qədim variantda Allaha asi kəsilən, “al qanadlı Əzrail”i saymayan, onu öldürüb “yaxşı yigidləri xilas etmək” istəyən bu məğrur gənc yeni dastanda “bir quru çayın üstündə körpü yapıdırıb keçəndən otuz doqquz axça, keçməyəndən döyə-döyə qırx axça alan “yelibeyin, avam, cahil, nədan bir dəlisov şəklinə salınmış, alçaldılmış, miskinləşdirilmişdir. Boyun son variantını işləyən dastançı - Ozan onu elə bir hala gətirib çıxarır ki, axırda o, öz qanmazlığını, nədanlığını “dərək” edir”¹⁸. Görkəmli Azərbaycan folklorşünasının həmin mülahizəsini haqlı olaraq tənqid edən tələbələrindən biri (professor B.Abdulla) də öz növbəsində, məsələni, demək olar ki, düzgün qoymur: guya boyun yaradılmasında məqsəd “Allahın ucalığını, vahidliyini, İslami ənənələrin geniş yayılmağa başladığını (bu sonuncunun nə demək olduğu mə'lum deyil - N.C.), Tanrı mələklərindən olan Əzrailin mövqeyini bildirmək” imiş¹⁹.

Oğuz türklərinin müsəlmanlığı qəbul etdikləri dövrdə yaranan “Dəli Domrul boyu”²⁰, bizim fikrimizcə, islama qədərki türk dünyagörüşü ilə islamın qarşılaşmasını (və bu zaman ortaya çıxan idrak problemlərini!) özünəməxsus bir şəkildə - orta əsrlər epos məntiqi ilə əks etdirir. Boyda şərabın xatırladılması da təsadüfi deyil - eposun “arı könlüdə pas olsa şərab açar” məntiqi (“Bəkil oğlu Əmranın boyu”nda xatunu Bəkilə deyir) burada yerimir, əksinə, Dəli Domrul günahını şərab içməsi ilə əlaqələndirir. Qeyd edək ki, “Bamsı Beyrək boyu”nda da qəhrəman bazirganları yağmalamış kafir üzərinə gedəndə “şərab içərkən içməz” olur, “altun ayağı yerə” çalır. Və beləliklə, İslam eposunda, ehtiyatla da olsa, şərabla öz klassik münasibətini bildirir.

“Dəli Domrul boyu” göstərir ki, İslama qədərki türk oğuz təfəkkürü İslamı müəyyən mühakimələrlə, sorğu-suallarla, qeyd-şərtlə qəbul edir, İslam türk təfəkküründə boşluğa, ideyasızlığa düşür...

Oğuz igidləri bu və ya digər çətinliyə düşəndə Allah-təalaya sığınaraq ona dua edirlər:

Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən,
Əziz Tanrı,
Sən anadan doğmadın,

17

Sən atadan olmadın,
Kimsə rizqin yemədin,
Kimsəyə güc etmədin.
Qamu yerdə əhədsən,
Allahi-səmədsən.
Adəmə sən tac urdun,
Şeytana lə'nət qıldın.
Bir suçdan ötrü
Dərgahdan sürdün.
Nəmrud gögə ox atdı,
Qarnı yarıq balığı qarşı tutdun.
Ululuğna həddin yoq,
Sənin boyun, qəddin yoq,
Ya cismilə cəddin yoq.
Urduğun ulatmayan Ulu Tanrı,
Basdığın bəlirtməyən bəlli Tanrı!
Götürdüyün gögə yetirən görklü Tanrı,
Qaqıdığı qəhr edən qəhhar Tanrı!
Birliginə sığındım!
Çələbin, qadir Tanrı, mədəd səndən!
Qara donlu kafirə at dəpİRƏm,
İşimi sən önər!..

Yaxud:
Yucalardan yucasan,
Yuca Tanrı!
Kimsə bilməz necəsən,
Görklü Tanrı!
Sən Adəmə tac urdun,
Şeytana lə'nət qıldın.
Bir suçdan ötrü
Dərgahdan sürdün.
İbrahimi tutdurdun,
Xam gönə çulqadın,
Götürüb oda atdırdın,
Odu bustan qıldın...
Birliginə sığındım,
Əziz Allah!
Xocam, mənə mədəd!

Müsləman Allahının müəyyən xüsusiyyətlərini yada salan oğuz igidi onu şəxsləndirir, mükəmməl bir obraza çevirir. Və ona aşağıdakı tə'yinləri aid edir:

- a) mistik - ruhani tə'yinlər;
- b) insani, yaxud bəşəri tə'yinlər.

Mistik-ruhani tə'yinlərin, demək olar ki, hamısı dini kitablardan, hədislərdən gəlir - burada "epos müəllifi" orijinallıq eləmir. İnsani, yaxud bəşəri tə'yinlərə gəldikdə isə bunların əksəriyyəti İslamın qəbulunun ilk dövründə xalq təfəkküründə müəyyən olmuş, əsasən orijinal ifadələrdir: yucalardan yucasan, kimsə bilməz necəsən, urduğun ulatmayan, basdığın bəlirtməyən, götürdüyün gögə yetirən, qaqıdığı qəhr edən və s. Allah-Tanrıya edilən dualarda mistik-ruhani tə'yinlərlə insani, yaxud bəşəri tə'yinlər ideya-məzmunca səsleşir, tə'yin olunan bərdə bütöv təsəvvür yaradır. Ona görə də bizə belə gəlir ki. Allah-Tanrıya aid edilən mistik-ruhani tə'yinlərin əksəriyyəti dini mənbələrdən əvvəl eposun dilinə keçmiş, müəyyən müddət şifahi ömrünü yaşamış, sonra "Kitab"da əks olunmuşdur.

Eposda İslam dini başqa dinlərlə müqayisə edilir və birincinin üstünlüyü müxtəlif formalarda sübut, yaxud təsdiq olunur. Müsləman Allahı həm xristian Allahından, həm də bütəldən müqayisə olunmaz dərəcədə qüdrətli, hər şeyə qadir hesab edilir.

Eposun qəhrəmanlarında belə bir təsəvvür var ki, Allah-Tanrı qoyarsa, imkan verərsə onlar hər hansı çətinliyin öhdəsindən asanlıqla gələ bilirlər. Bununla belə, Allahın insanın öz daxilində olması fikri müəyyən qədər deklorativ şəkildə irəli sürülsə də ("sən xod mö'minlər könlündəsən!"), eposun qəhrəmanları xüsusi hallarda Allah-Təalaya müraciət edir, onun müdafiəsinə ehtiyacları olduğunu bəyan edirlər ("Allahuma sığındım!" deyər). Bu isə Allah-Tanrı inamının "Kitab"da hələ lazımi ruhi-mə'nəvi, intellektual səviyyəyə çatmadığını, yaxud oğuz igidinin epik düşüncə sərbəstliyini bir daha təsdiq edir.

"Bəkil oğlu Əmranın boyu"nda kafiri yenmək üçün Allaha yalvaran gənc igidlə kafir arasında dini dünyagörüşlərin müqayisəsinə əsaslanan dramatik bir söhbət gədir:

"Kafir aydır:

- Oğlan alındınsa, Tanrınımı yalvarırsan? Sənin bir Tanrın varsa, mənim yetmiş iki bütənəm var, - dedi.

Oğlan aydır:

- Ya asi məl'un, sən bütələrinə yalvarırsan, mən ələmləri yoqdan var edən Allahıma sığındım, - dedi.

Həq-Təala Cəbrayıl buyurdu kim, ya Cəbrayıl, var şol quluma qırq ərcə qüvvət verdim, - dedi.

Oğlan kafiri götürdü yerə urdu, burnundan qanı düdük kibi şorladı. Sıçrayıb şahin kibi kafirin boğazın ələ aldı. Kafir aydır:

- Yigit, aman! Sizin dinə nə derlər? Dininə girdim, - dedi. Barmaq götürüb, şahadət gətirüb müsəlman oldu. Qalan kafirlər bilüb meydanı salub qaçdı”.

Allah-Tanrı oğuz igidinin ilham, emosional güc verir, Allah eşqi ilə silahlanmış qazi ərən hər cür fiziki maneəni dəf edir.

Təpəgözün qurduğu tələyə düşən Basatın dilinə kəlmeyi-şahadət gəlir: “La İlahə İlləllah, Məhəmmədən Rəsul Allah, - dedi. Dedi, həmin dəm günbənd yarıldı, yeddi yerdən qapı açıldı, birindən daşra gəldi..

...Təpəgöz aydır:

- Oğlan, qurtuldunmu?

Basat aydır:

- Tanrım qurtardı, - dedi”.

İslam dininə, onun kanonlarına, obrazlarına hörmət, ürekdən inanmaq, sədaqət göstərmək eposun ideya-məzmununa əhəmiyyətli təsir göstərən, bir sıra hallarda isə onu hətta müəyyən edən motivlərdir. Bizim qəti inamımıza görə, oğuz igidinin yenicə qəbul etdiyi, yalnız əsaslarını bildiyi, təfsilatına hələ dərinədən bələd olmadığı İslam dininə sədaqəti İslam ideologiyasının imkanlarından daha çox həmin oğuz igidinin xarakteri - ümumiyyətlə sədaqətliyi, ümumiyyətlə səmimiyyəti, ümumiyyətlə ünsiyyətçilliyi ilə əlaqədardır.

Aruz igid Beyrəkdən Qazana düşmənin olmasını tələb edərkən Beyrək razı olmur. Onu namərdcəsinə öldürürlər. Və ölməmişdən əvvəl vəsiyyət edir ki, “yarın qiyamət gündündə mənim əlim Qazan xanın yaqasında olsun, mənim qanım Aruzun qoursa”. Həm Aruzun hərəkəti, həm də Beyrəyin vəsiyyəti Qazana bərk təsir edir. “Kitab”da deyilir: Qazan “Beyrəkin qanın dayısından aldı. Aruzun evini çapdırdı, elini-gününi yağmaladı. Yigit bəglər doyum oldu”.

Aruzun qeyri-insani hərəkətinə eyni zamanda Allaha xoş getməyən hərəkət kimi baxılır. Və o, lazımi şəkildə cəzalandırılır. Bu və buna bənzər külli miqdarda misallar göstərir ki, islam dininin tələbləri türk-oğuz əxlaqının, mə'nəviyyatının tarixi tələbləri ilə, demək olar ki, ziddiyyət təşkil etmir. İslam dinini ümumən türk düşüncəsi zədələmədən, deformasiyasız qəbul edir.

“Kitab”ın “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda İslamın qəbulu, sonrakı bir sıra boylardan fərqli olaraq, bilavasitə ideya-mə'nəvi prob-

lem kimi qoyulmur. Lakin məsələnin ondan az vacib olmayan başqa bir tərəfinə toxunulur ki, bu da İslama qədərki düşüncə tərzini, etnopsi-xologiya ilə müsəlman dünyagörüşünün əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Düzdür, həmin əlaqələndirmə hələ zəifdir, üzəndir, bununla belə hiss edilir ki, İslama qədərki türk mə'nəviyyatından İslama bir-başa çıxış mövcuddur:

“Xanlar xanı Xan Bayındır yılda bir kərə toy edib Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib atdan, ayğırдан, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırılmışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdu.

- Kimin ki, oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirin. Yəərsə yesin, yeməzsə dursun getsin, - demişdi. - Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Oğlu-qızı olmayanı Allah-Təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəlli bilsin, - demişdi”.

Bayındır xanın göstərişi təsadüfi deyil, o kimisə təhqir etmək, cəmiyyətin gözündən salmaq məqsədi də güdmür, hansısa qədim bir adəti, mərasimi yerinə yetirir... Bayındır xanın məclisinə gələn Dirsə xan bu göstərişdən, yə'ni oğlu, qızı olmadığı üçün qara çadıra oturdulmasından narazı qalsa da, günahı özündə, yaxud xanımında görür. Oturmayıb evinə qayıdır.

Məsələ burasındadır ki, Bayındır xanın göstərişi elə onun özü tərəfindən islami məntiqlə əsaslandırılır: “Allah-Təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız...” Və həmin məntiq Dirsə xanın xanımının ərinə (Dirsə xana) məsləhətində davam etdirilir:

Hay, Dirsə xan,

Mənə qəzəb etmə,

İncinib acı sözlər söyləmə!..

Yerindən uru durgil,

Ala çadırın yer üzünə dikdirgil,

Atdan, ayğırдан, dəvədən buğra,

qoyundan qoç öldürgil.

İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etgil.

Ac görsən doyurgil,

Yalınçıq görsən donatgil,

Borcluyu borcundan qurtargil.

Təpə kibi ət yığ, göl kibi qırmız sağdır,

Ulu toy eylə,

Hacət dilə!..

Ola kim bir ağzı dualının alqış ilə
Tanrı bizə bir yetman əyal verə...

Dirsə xan məsləhətə qulaq asır, deyilənləri edir... "Əl götürdülər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualının alqış ilə Allah-Təala bir əyal verdi, xatunu hamilə oldu. Bir neçə müddətdən sonra bir oğul doğurdu".

Dirsə xanın oğlu igidlik göstərir, Dədə Qorqud gəlib ona ad verir, sonra isə deyir: "Adımı bən verdim, yaşını Allah versin".

Göründüyü kimi, Dirsə xanın oğlu Allahın mərhəməti ilə doğulur, ona hansı taleyin veriləcəyi də Allahdan asılıdır... Buğaca böhtan atan qırx yoldaşı da onu məhz "şəriət"i pozmaqda günahlandırır:

Görürmüsən, Dirsə xan, nələr oldu...
Yarımasın, yarçıməsən sənin oğlun,
Gür qopdu, ərcil qopdu.
Qırx yigidin boyuna aldı,
Qalın Oğuzun üstünə yürüş etdi.
Nə yerdə gözəl qopdusa çəkib aldı,
Ağ saqqallı qocanın ağzın sögdü,
Ağ birçəkli qarının saçın dartdı...
Aqan duru suların xəbər keçə,
Əqruru yatan Ala dağdan betər aşə,
Xanlar xanı Bayındır xana xəbər varə,
Dirsə xanın oğlu böylə bid'ət işləmiş, - deyələr...

Beləliklə, gənc Oğuz bəyinin həyatı müxtəlif tərəflərdən bu və ya digər dərəcədə İslam ideologiyası, mə'nəviyyatı ilə əhatə edilir.

Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud"da İslama qədərki dünyagörüşlərin, dini inancların hələ kifayət qədər canlı olduğu mə'lumdur; məsələn, Dirsə xanın, oğlundan nigaran xanımı öz emosiyasını bu cür ifadə edir:

... Çıxsın bənim kor gözüüm,
A Dirsə xan, yaman səgrir!
Kəsilsin oğlan əmən süd damarım,
Yaman sızlar!..
Sarı yılan soqmadan aqca tənim qalqıb şişər,
Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar...

Yaralanıb özündən getmiş oğlu Buğacı axtarıb tapan ana ona belə müraciət edir:

Qara qıyma gözlərin
Uyxu almış, açıl axı.

Ol ennicə sinəciğin
Uzunalmış yığışır axı.
Tanrı verən dahl canın
Seyrandaymış indi, axı.
Yüz-gözündə canın varsa,
Oğul ver xəbər mana
Qara başın qurban olsun, oğul, sana!..

"Yalnızca oğul"u itirəcəyindən qorxub həyəcanlanan, çilgünlaşan ana oğlunun gəlib çıxdığı Qazlıq dağına qarğayır. Huşu özünə gəlmiş Buğaca anasını bundan çəkindirir:

Bəri gəlgil,
Ağ südün əmdiyim qadınım ana!
Ağ birçəkli, izzətli canım ana!..
Aqarına qarğamagil,
Qazlıq dağının suçu yoqdur.
Qaçar keyiklərinə qarğamagil,
Qazlıq dağının günahı yoqdur...
Qarğasan, babama qarğa,
Bu suç, bu günah babamdandır.

Xızırın məsləhəti ilə Buğacın yarasını ana südü, dağ çiçəyi ilə müalicə edib sağaldılar...

Kafirə özünün kimliyini, əslini, kökünü "izah edən" Qazan xan müsəlman olduğunu "Məhəmmədin dini eşqinə qılıc urduğunu", kafir şəhərləri aldığı deməklə yanaşı onu da deyir ki,

Ağqayanın qaqlanın erkəgində bir köküm var,
Ortaq qırda sizin keyikləriniz durqurmaya.
Ağ Sazın aslanında bir köküm var,
Qazalaca yondunuz durqurmaya.
Əzvay qurd əniği erkəgində bir köküm var,
Ağca yunlu tımən qoyunun gəzdirməyə.
Ağ sonqurquşu erkəgində bir köküm var,
Ala ördək, qara qazın uçurmaya.
Qalın Oğuz elində bir oğlum var - Uruz adlı,
Bir qardaşım var - Qaragünə adlı,
Yeniden doğanım durqurmaya.
Əlinə girmişkən, mərə, kafir,
Öldür məni, yitir məni!..
Qılıcından saparım yoq,
Kəndü əslim, kəndü köküm sögməgim yoq.

İslama qədərki inamların "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı çox çeşidliyi müxtəlif dövrlərin düşüncə tərzinin, dünyagörüşünün müəyyən idrak qanunlarına müvafiq olaraq sinkronlaşması ilə bağlıdır - müşahidələr göstərir ki, "Kitab"da (və deməli, eposda) bu və ya digər miqyasda (və keyfiyyətdə) əks olunur:

1) ibtidai inamlar (xüsusilə təbiətə inam, yaxud təbiəti canlı təsəvvür etmək); mifologiya;

2) tanrıçılıq;

3) islam²¹.

İbtidai inamlar, mifologiya "Kitab"da daha çox poetikləşmiş, ideoloji semantikasi boşalmış bir şəkildə təqdim edilir. Məsələn, "qarşı yatan qara" dağlar, "qamən axan görklü" sular, çal qaraquş...

Yurdu yağmalanmış Qazan xan "su haqq didarın görmüşdür" deyə suyla xəbərləşir:

Çığnam-çığnam qayalardan axan su,
Ağac gəmiləri oynadan su,
Həsənlə Hüseynin həsrəti su,
Bağ və bostanın ziynəti su,
Aişə ilə Fatimənin nigahı su,
Şahbaz atlar içdigi su,
Qızıl dəvələr gəlib keçdigi su,
Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yatdığı su!..
Ordumun xəbərini bilirmisin, degil mana,
Qara başım qurban olsun, suyum, sana.

Su ilə xəbərləşmək, sudan xəbər soruşmaq qədim türklərin su ilə bağlı zəngin inamlarının ifadəsidir. Həmin inamların bir çoxu İslam dini ilə birləşərək bu günə qədər yaşamaqdadır. Həyat mənbəyi olan suyun qədim türk təfəkküründə bu cür möhkəm yer tutması tamamilə təbii.

"Kitab"da su kultu ilə yanaşı ağac kultu da diqqəti çəkir - Qazan xanın oğlu Uruzu kafirlər dara çəkmək (ağacdən asmaq) istərkən ağaca belə müraciət edir:

Ağac, ağac dərşəm sana ərlənmə, ağac!..
Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac,
Musayi-kəlimin əsası ağac!
Böyük-böyük suların körpüsü ağac,
Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac!
Şahi-Mərdan Əlinin Döldülünün əyəri ağac,

Zülfüqarın qınılən qəbzəsi ağac!
Şah Həsənlə Hüseynin beşigi ağac,
Əgər ərdir, əgər övrətdir, qorxusu ağac!..
Başım ala baqar olsam, başsız ağac,
Dibin ala baqar olsam, dibsiz ağac!
Məni sana asarlar, götürməgil, ağac!
Götürəcək olursan, yigitligim səni dutsun, ağac!

Müşahidələr göstərir ki, "Kitab"da öz əksini tapmış inamlardan biri də qurd (boz qurd) inamıdır, lakin bu inam da arxaikləşmiş, hətta demək olar ki, totemlə heyvan (canavar) arasındakı fərq götürülmüşdür. Ona görə də Qazan xanın qurda müraciətində kifayət qədər sıravı, adı tə'yinlər işlədilir, qurdun totem funksiyası arxa planda qalır:

Qaranqu axşam olanda günü doğan,
Qar ilə yağmur yağanda ər kibi duran,
Qaraqoç atları kişnəşdirən,
Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdıran,
Ağca qoyun gördüğündə quyuq çırpım qamçılaman,
Arxasını urub bərk ağılın ardın sökən,
Qarma-bükəc simizin alıb tutan,
Qanlı quyuq üzüb çap-çap yudan,
Avazı qaba köpəklərə qovğa salan,
Çaqmaqlıca çobanları dülə yügürdən...
Ordumun xəbərini bilirmisin, degil mana,
Qara başım qurban olsun, qurdum, sana.

"Kitab"da öz əksini tapmış inamlardan biri də qadın-Ana inamıdır ki, bu inam kifayət qədər canlı, funksionaldır. Epos nəinki "Ana haqqı - Tanrı haqqı" deyir, eyni zamanda həmin məntiq bir sıra boylarda özünü bilavasitə təsdiq edir. Görünür, İslamın qəbulu, eləcə də oğuz cəmiyyətinin inkişafı Ana kultunun dairəsini daha da genişləndirmiş, hətta ona müəyyən semantik rəngarənglik gətirmişdir.

Müşahidələr, müqayisələr göstərir ki, "Kitab"da İslama qədərki əsas dini dünyagörüşü tanrıçılıqdır, lakin ibtidai inamların, mifoloji obrazların bu və ya digər şəkildə təzahürü barədə danışmaq mümkün olsa da, İslama qədərki Tanrı (türk Tanrısı) "Kitab"da bilavasitə iştirak etmir. Bunun da əsas səbəbi, fikrimizcə, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) tanrıçılıq ibtidai dinlərlə, inamlarla müqayisədə yüksək səviyyəyə qalxmış, dünyagörüşü forması olduğuna görə onlardan daha asan islamlaşmış, daha az reliktdir;

2) İslamı (heç olmasa onun əsas prinsiplərini) qəbul etmiş cəmiyyət, xalq öz eposunda, ümumən epik təfəkküründə İslam Allah-Tanrısı ilə rəqabət apara biləcək ikinci bir Tanrıdan (türk Tanrısından) imtina etməli olmuşdur;

3) tanrıçılığın bir sıra xüsusiyyətləri İslam dini tərəfindən ehtiva edilmiş, beləliklə, İslamın "türk İslamı" adlandırılacaq biləcəyimiz variasiyası meydana çıxmışdır.

Və bütün bunlara görə "Dədə Qorqud" eposunda biri digərini əvəz etmiş müxtəlif dini dünyagörüşü formalarının İslam dininin üstünlüyü ilə bir ierarxiyası əmələ gəlmişdir.

"Kitab"dakı həmin dini-mə'nəvi, ideoloji ierarxiya özünü yığcam şəkildə daha çox boyların axırında gələn "yum"larda göstərir:

Yerli qara dağların yıqılmasın!
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!
Qamən aqan Görklü suyun qurumasın!
Qanadların ucları qırılmasın!
Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!
Çalışanda qara polad uz qılıcın kütəlməsin!
Dürtüşərkən al göndərin ufanmasın!
Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!
Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun!
Haq yandıran çırağın yana dursun!
Qadir Tanrı səni namərdə möhtac eləməsin!..

Göründüyü kimi, burada müxtəlif dini dünyagörüş formaları süxurlaşır - türklər tərəfindən qəbul edilmiş İslam dini İslama qədərki dünyagörüş formalarını dərhal inkar etmir, müsəlmanlaşma prosesi mə'nəvi sahədə təcridçən gedir.

Ümumiyyətlə, "Kitab"da İslamın qəbulunun iki məqamını ayırmaq lazımdır:

- 1) İslamın oğuz türkləri tərəfindən qəbulu;
- 2) İslamın qıpçaq türkləri, eləcə də qeyri-türklər (ümumən kafirlər) tərəfindən qəbulu.

İslamın oğuz türkləri tərəfindən qəbulu "Kitab"da üzdə olan bir məqam deyildir - o, daha çox "Kitab"ın daxili məzmununu təşkil edən mə'nəvi məsələdir. İslamın qıpçaq türkləri, eləcə də qeyri-türklər (ümumən kafirlər) tərəfindən qəbuluna gəldikdə isə bu məqam kifayət qədər üzdədir... "Kitab"ın, artıq qeyd olunduğu kimi, əsas ideyalarından birini möhür bu - kafirlərin müxtəlif münasibətlərlə İslamı qəbul etməsi təşkil edir.

"Kitab"dən görünür ki, İslam dini oğuzların - müsəlman türklərin etnoqrafiyasına da daxil olmuşdur - bu baxımdan "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda Dədə Qorqudun Dəli Qarcarın bacısı Banı Çiçəyə elçi getməsi hadisəsi müəyyən maraq doğurur... Dədə Qorqud qızı bu cür istəyir: "Qarşı yatan qara dağını aşmağa gəlmişəm, aqıntılı-görklü suyunu keçməyə gəlmişəm, gen ətəginə, dar qoltuquna qısılmağa gəlmişəm. Tanrının buyruğu ilə, peyğəmbərin qövlilə, bəgim, aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Banı Çiçəyi Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm".

Dəli Qarcar Dədə Qorqudu vurub öldürmək istəyir. Dədə Tanrıya sığınıb ismi-ə'zəm oxuyur, Qarcara "çalursan əlin qurusun!" deyə qarğış edir... Və "Haqq-Təalənin əmrilə Dəli Qarcarın əli yuqanda asılı qaldı. Zira Dədə Qorqud vilayət iyəsi idi. Diləgi qəbul oldu.

Dəli Qarcar aydır:

- Mədəd, aman, əl-aman! Tanrının birliyinə yoqdur güman "Sən mənim əlimi sağaldı gör, Tanrının buyruğu ilə, peyğəmbərin qövlilə qız qarındaşımı Beyrəyə verəyin", - dedi, üç kərrə ağzından iqrar eylədi, günaahına tövbə eylədi.

Dədə Qorqud dua eylədi, Dəlinin əli haqq əmriylə sapa-sağ oldu..."

Geriyə qayıdan Dədədən nələr olduğunu soruşduqda belə cavab verir: "Allahın inayəti, ərənlərin himməti oldu, qızı aldım".

"Kitab"da İslam dininin artıq dövlətçilik düşüncəsi ilə əlaqədar olduğunu göstərən məqamlara təsadüf olunur; məsələn, "Bökil oğlu Əmranın boyu"nda Qazan xandan incimmiş, padşaha asi olmuş Bökilə xanımı belə deyir: "Yigidim, bəg yigidim! Padşahlar tanrının kölgəsidir. Padşahına asi olanın işi rast gəlməz".

Lakin istər eposda, istərsə də "Kitab"da İslam dini qədim türk dövlətçilik ən'ənələrinə əhəmiyyətli tə'sir edə bilmir. Ona görə ki, həmin dinin təşəkkül tapıb formalaşdığı mühtidə dövlət quruculuğu təcrübəsi güclü deyildi. İslam dinini qəbul etmiş türklər mövcud dövlətçilik ən'ənələrinə əsaslanaraq orta əsrlərin möhtəşəm İslam türk imperiyalarını yaratdılar²². Və qədim türk dövlətçilik təfəkkürü İslam mədəniyyətini yüksəltdi, zənginləşdirdi, mühafizə etdi.

II. MÜSƏLMANLARIN (QAZILƏRİN) KAFİRLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ

Eposda müsəlman türklərin, əgər belə demək mümkündürsə, əsas vəzifəsi (bəlkə də stixiyası, təbii istəyi, marağı!) kafirlər üzərinə axına getməkdən ibarətdir. Ona görə də “Ədəbiyyat ensiklopediyası lüğəti”nin “eposun əsas məzmununu oğuzların istila olunmuş Qafqaz torpaqlarında öz hakimiyyətlərini təsdiq etmək üçün “kafirlər”lə döyüşləri təşkil edir”²³ fikri (həmin fikrin müəllifi türk dünyasının görkəmli folklorşünası Xalq Koroğludur) ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

“Qazlıq qoca oğlu Yegnəgin boyu” belə başlayır:

“Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Qara yerin üzərinə ağ ban evin dikmişdi. Ala seyvan gög yüzünə aşınmışdı. Bin yerdə ipək xaliçə döşənmişdi. İç Oğuz, Dış Oğuz bəgləri söhbətə dərilmışdi. Yemə-içmə idi.

Qazlıq qoca derlərdi, bir kişi vardı. Bayındır xanın vəziri idi. Şərabın itisi başına çıxdı. Qaba dizinin üzərinə çökdü, Bayındır xandan aqın dilədi.

Bayındır xan dəstur verdi: “Nərəyə dilərsən var” - dedi.

Qazlıq qoca iş görmüş, işə yarar adam idi. Yarar qocaların yanına cəm eylədi. Yadıqı-yarağı ilə yola girdi.

Çoq dağlar, dərə-təpə keçdi. Günlərdə bir gün Düzmərd qəl’əsinə gəlmişdi. Qara dəniz kənarında idi. Ona iribən qondular. Ol qəl’ənin bir təkuru var idi, adına Arşın oğlu Dirək təkür deyərlerdi. Ol kafirin altmış arşın qaməti vardı. Altmış batman güz salırdı, qatı möhkəm yay çəkirdi. Qazlıq qoca qəl’əyə yetdiyiylən cəngə başladı”.

Doğrudur, Qazlıq qoca Arşın oğlu Dirək təkürə məğlub olub əsir düşür, lakin fakt faktlığında qalır ki, o, mərd-mərdanə qəzaya getmiş-

di... Qazlıq qoca kimi Uşun qoca oğlu Əgrəg də əsir düşür, lakin onun axına getməsinin “səbəb”i var:

“... Bahadır, dəli, yaxşı yigit idi. Bayındır xanın divanına qaçan istəyə varır gəlirdi. Bəglər bəgi olan Qazan divanında buna heç qapı-baca yoğıdı. Bəgləri basıb Qazan önündə oturardı. Kimsəyə iltifat eyləməzdi.

Məgər, xanım, genə bir gün, bəgləri basıb oturcaq, Tərsuzamış derlərdi, Oğuzda bir yigit vardı, aydır:

- Mərə, Uşun qoca oğlu, bu oturan bəglər hər biri oturduğu yeri qılıcılı, ətməgillə alıbdır. Mərə, sən başını kəsdin, qanını tökdün, acını doydurdun, yalincığını donatdın? - dedi.

Əgrəg aydır:

- Mərə, Tərsuzamış, baş kəsib qan tökmək hünərimidir? - dedi. Aydır:

- Bəli, hünərdir.

Ba! Tərsuzamışın sözü Əgrəgə kar elədi. Durdu Qazan bəgdən aqın dilədi. Aqın verdi. Çağırdı, aqınçı dərildi. Üç yüz say cidalı yigit bunun yanına cəm oldu”...

Axına, yaxud qəzaya getməyin bir forması da eposda “ova getmək” şəklində təzahür edir. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da Qazan xan yeyib-içib otururkən qəflətən belə bir qərar çıxarır ki, “yürüyəlim, a bəglər, av avlayalım, quş quşluyalım, sığın-keyik yığalım...” Və Qazan xan böyük bir dəstə ilə həqiqətən ova çıxır. Lakin bu ov nəticədə c’tibarilə kafirlər üzərinə müzəffər yürüşlə sona yetir.

“Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”da da axına, yaxud qəzaya getmək ova getmək şəklində təzahür edir... “Qazan sağına baqdı, qas-qas güldü, soluna baqdı, çox sevindi. Qarşısına baqdı, oğlancığı Uruzu gördü. Əlin əlinə çaldı ağladı... Qazan aydır: Bəri gəl-gil, qulunum oğul! Sağım ələ baqdıqımda qardaşım Qaragünəyi gördüm, - baş kəsibdir, qan töküpdür, çuldu alıbdır, ad qazanıbdır. Solum ələ baqdıqımda dayım Aruzu gördüm, - baş kəsibdir, qan töküpdür, çuldu alıbdır, ad qazanıbdır. Qarşım ələ baqdıqımda səni gördüm. On altı yaş yaşladın. Bir gün ola düşəm öləm, sən qalasan. Yay çəkmədin, ox atmadın, baş kəsmədin, qan tökmədin. Qanlı Oğuz içində çuldu

almadı. Yarınkı gün zaman dönüb, bən ölüp sən qalacaq, tacım-taxtım sana vermişəm deyü sən andım ağıladım, oğul! - dedi.

Uruz burada söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş. Aydır:

- A bəg baba, dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə aqlın yox. Dəhbəcə böyümüşsən, darıca beynin yox. Hünəri oğul atadanmı görər ögrənər, yoxsa atalar oğuldanmı ögrənər. Qaçan sən məni alıb kafir sərhədinə çıxardın, qılıç çalıb baş kəsdi, mən səndən nə gördüm nə ögrənəm, - dedi.

Qazan bəg ölin əlinə çaldı, qas-qas güldü. Aydır:

- A bəglər, Uruz xub söylədi, səkridi. Bəglər, siz yeginiz, içiniz. söhbətinüz dağıtmınız. Mən bu oğlanı alayım, ova gedəyim. Yeddi günlük azuqəylə çıxayım. Ox atdığım yerləri, qılıç çalıb baş kəsdiyim yerləri göstərəyim. Kafir sərhədinə - Çızıqlara, Ağlağana, Gögcə dağa alıba çıxayım. Sonra oğlana görə olur, a bəglər, - dedi".

Göründüyü kimi, burada əsl məqsəd ova getmək, yeyib-içmək deyil, Qazan istəyir ki, oğlu Uruzu qazi kimi yetişdirsin, kafirlə döyüşməyə, onu istənilən vaxt məğlub etməyə hazırlasın. Həqiqətən bu öyrətmə, hazırlama prosesi "Kitab"da bütün aydınlığı, dəqiqliyi ilə öz əksini tapmışdır:

"Qazan oğlunu alıb qara dağlar üzərinə ava çıxdı. Av avladı, quş quşladı, sığın-keyik yıqıldı... Məgər Başıaçıq Tatyən qəl'əsindən, Ak-saka qəl'əsindən, kafirin casusu vardı, Təkura gəldi. Aydır:

- Hay, nə oturursan? İtini ulatmayan, çətiğini movlatmayan alpanlar başçısı Qazan oğlançuq ilə sərxoş olub yatırlar, - dedi.

... Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəniz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı. On altı min it ürməkli, keçə börklü, azqun dinli, quzğun dilli kafir çıqa gəldi.

Qazan qonur atın çəkirdi bütün bindi. Oğlu Uruz cilavsunu çəkirdi, bədöy atın oynatdı, qarşı gəldi. Aydır:

- Bəri gəlgil, ağam Qazan,

Dəniz kibi qararub gələn nədir?

Od kibi şıllayub, ıldız kibi parlayub

gələn nədir?..

... Qazan aydır:

- Bəri gəlgil, arslanım oğul.

Qara dəniz kibi yayqanıb gələn

kafirin ləşkəridür,

Gün kibi şıllayub gələn

kafirin başında işığıdır.

İldız kibi parlayıb gələn

kafirin cidasıdır.

Azğun dinli yağı kafirdir, oğul, - dedi.

Oğlan aydır:

- Yağı deyü nəyə deyirlər?

Qazan aydır:

- Oğul, onunçün yağı dərler ki, biz onlara yetsəvüz öldürəritiz, onlar bizə yetsə öldürər, - dedi.

Uruz aydır:

- Baba, içində bəg yigittlər öldürsələr, qan sorulları, davalarmı?

Qazan aydır:

- Oğul, bin kafir öldürsən, kimsə səndən qan davalamaz. Amma azqun dinli kafirdi, xub yerdə tuş oldu. Vəli mana sən yaman yerdə duşaq oldun, oğul, - dedi".

Uruz döyüşmək, özünü göstərmək, kafir öldürüb ad almaq istəyir, lakin atası təcürbəsiz gəncin düşmən üzərinə getməsinə razı olmur:

Oğul, oğul, ay oğul!

Mənim ünüm ünlə, sözüm dinlə...

Ol kafirin üçün atıb birin yazmaz

oqqusu olur.

Hey demədən başlar kəsən

cəlladı olur.

Adam ətin yəxni qılan aşbazı olur.

Sən varası kafir degil...

Qazan xan oğluna məsləhət bilir ki, dağ başına çıxıb onun kafirlərlə necə vuruşmasına tamaşa etsin, baxıb öyrənsin. Qazan kafirə at salır, döyüşə başlayır... Döyüşü izləyən Uruz həvəslənir, o da qırx igidi ilə birlikdə kafirin üzərinə yeriyir. Lakin əsir düşür.

Qazan oğlu Uruzu əsirlikdən qurtarır.

"Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"da gənc igid Uruz atasının Tomanın qalasında əsir olduğunu bilən kimi qərar verir:

"- Mən babam dutsaq olduğu qol'əyə gedirəm.

İttifaqla danışmaq qıldılar. Cəmi bəglərə xəbər oldu:

- Uruz babasına gedir, yaraqla gəlin, - dedilər."

Ləşkər dəridi. Atp Uruz çadırların açdırdı, cəbbəxanasın yüklətdi. Qaraqinə çəribaş oldu. Boru oqrudub köçdülər".

Beləliklə, eposda qəzaya getməyin aşağıdakı formalarından bəhs edilmişdir:

1) xüsusi (konkret) bir səbəb olmadan, hansısa daxili ruhi-mə'nəvi ehtiyac nəticəsində dərilib kafir üzərinə yerimək;

2) bir yerdə "oturmaq"dan yorulub "yerindən qalxmaq", kafir sərhədinə ova getmək, kafirlərin gizli basqınları müqabilində onları əzib məhv etmək;

3) əsir düşmüş oğuz igidini qurtarmaq üçün kafir qalasına yürüş edib "din düşməni"ni darmadağın etmək.

"Kitab"da kafiri cəzalandırmağın kiçik miqyaslı formaları da vardır ki, fikrimizcə, onlar barədə ayrıca danışmağa ehtiyac yoxdur. Sadəcə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir:

"Baybura oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda kafirlərdən bazirganların qisasını alan, Gürcüstan ağzında dava edən, baş kəsib-qan tökən qəhrəman barədə Dədə Qorqud belə deyir: "Sözüm dinlə, Baybura bəy, Allah-Təala sana bir oğul vermiş, tuta versün. Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun. Qarşı yatan qara dağlardan aşar olsa, Allah-Təala sənə oğluna aşut versin. Qanlı-qanlı sularından keçər olsa, keçit versin. Qalabalıq kafirə girər isə, Allah-Təala sənə oğluna fürsət versin..." Və kafirlərdən intiqam aldığına, qəza etdiyinə görə qəhrəman - Beyrək adını alır.

Axına getmək, qəza etmək ehtiyacı o dərəcəyə çatır ki, eposun qəhrəmanı atasına belə deyir: "Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən durmadan ol durgəc gərək. Mən qırma varmadan ol mana baş götürmək gərək...".

Yaxud:

"- Oğul, sən necə qız istərsən? - dedi.

Qanturalı aydır:

- Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola, mən qaraqoç atıma binmədən ol binmiş ola, mən qanlı kafir elinə varmadan ol varmış ola, mənə baş götürmüş ola, - dedi".

Biz, əlbəttə, o fikirdə deyilik ki, kafir üzərinə yürüşdə, axında, yaxud qəzada oğuz qadınları da iştirak edirlər. Lakin məsələ burasındadır ki, əsas işi, demək olar ki, kafirlərlə vuruşmaqdan, İslam dinini yaymaqdan ibarət olan (burada söhbət, təbii ki, konkret bir dövrdən, epoxadan gedir) bir cəmiyyətdə qadın "cici-bacı türkmən qızı"ndan ibarət ola bilməz - dövrün, epoxanın özünəməxsus qadın ideali vardır ki, epos bunu təqdim edir²⁴.

"Kitab"da geniş yer tutan qadın obrazları - Dirsə xanın xatunu, boyu uzun Burla xatun, sarı donlu Selcan xatun, Baniççək... İslam şəriətinin hələ özünə ram edə bilmədiyi, ərlerine, nişanlılarına yoldaşlıq edən, döyüşkən qadınlardır. Və görünür, bu cür qadın obrazlarının yaradılmasına yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz qadın - Ana kultu da müəyyən tə'sir göstərmişdir.

Lakin onu da qeyd edək ki, "Kitab" artıq kişinin qadından yüksək-də durmasını təsbit edən hökmünü verir: "...Ögünərsə ər yigət ögünstün, aslandı! Ögünmək övrətlərə böhtandır. Ögünməklə övrət ər olmaz!"

Axın, qəza, müharibə prinsip e'tibarilə kişi işidir...

Nəinki Oğuz bəyləri, Qaraqoç Çoban da ona acı sözlər söyləyən Qazan xana "Nə qağırsan bana, ağam Qazan, yoxsa köksündə yoxmudur iman?.. Altı yüz kafir mənim üzərimə gəldi. İki qardaşım şəhid oldu. Üç yüz kafir öldürdüm, qəza etdim. Simiz qoyun, arıq toğlu sənə qapından kafirə vermədim. Üç yerdən yaralandım", - özünün qazi olduğu qənaətini ifadə edir:

... Kafirə mən varayın,

Yenindən doğanın öldürəyin.

Yönümlə alnım qanın bən siləyin,

Ölürsəm sənə uğruna bən öləyim.

Allah-Təala qoarsa, evini bən qurtarayın...

Qazan xan istəmir ki, evini, əsir düşmüş ailəsini kafirdən qurtarmaqda ona kimsə (o da ola ki, çoban!) kömək etsin, sonra "başına

qaxınc qaxalar” deyir; əmin olanda ki, çobanın elə bir iddiası yoxdur, Qazan xan onun da gəlməsinə razılıq verir. Lakin çobanın iddiası olmasa da, “Kitab” onu şəhid olmuş qardaşlarının qanını almağa gedən təvazökar bir qazi səviyyəsinə qaldırır: “Eylə olsa, soltanım, Qaraçuq çoban sapan çatlatdı, dünya-aləm kafirin gözüne qaranqu oldu” . Qaraçuq çoban yalnız sapanı ilə deyil, dili ilə də düşməne cavab verməyə qadir olduğunu göstərir:

Qazan xan qarımış anasını kafirdən istəyir ki, vuruş başlayanda at ayağı altında qalmasın. “Kafir aydır:

- Mərə, Qazan, dünlüğü altun ban evini gətirmişiz,

bizimdir;

Qırq incə belli qızla boyu uzun Burla xatunu gətirmişiz,

bizimdir;

...Qarıcıq ananı gətirmişiz,

bizimdir -

Sana verməziz, Yayxan keşiş oğluna verəriz;

Yayxan keşiş oğlundan oğlu doğar,

Biz anı sana qırım qoyruz, - dedilər. Böylə degəc Qaraçuq çobanın acığı tutdu, dodaqları təpsirdi. Çoban aydır:

- Mərə, dini yox, əqilsiz kafir,

Usu yoq, dərnəksiz kafir!

...Mərə, kafir, Qazanın anası qarıyıbdır,

oğul verməz.

Dölnün almaqdan səfan varsa,

Şöklü məlik,

Qara gözlü qızın varsa,

gətir Qazana ver, -

Mərə, kafir, sənin qızından oğlu doğsun,

Siz anı Qazan bəgə qırım qoyasız, - dedi”.

“Kitab”ın verdiyi material əsasında qəzaya getməyin bir sıra “səbəb”lərini müəyyənləşdirmək mümkündür, lakin məsələ burasındadır ki, həmin “səbəb”lərin hamısı şərtidir - əsl səbəb isə ondan ibarətdir ki, müsəlman türklüyü özünün inkişaf, coğrafi genişlənmə, passionarlıq dövrünü yaşayır. Belə ki, Mərkəzi Asiyadan Qərbə doğru (Xəzər

dənizinin cənubu ilə) axın edən, müsəlman dinini qəbul etmiş oğuz türkləri xüsusilə XI əsrdən etibarən Şərqi Anadoluda möhkəmlənirlər. Bundan sonra isə onların Kiçik Asiya yarımadasının içərilərinə hərəkəti xüsusi ehtiyaca çevrilir. İslamın türklər arasında daha geniş yayılması, kafirlər üzərinə yürüşün ideologiyasına çevrilməsi ilə həmin ehtiyac böyük bir mə'nəvi qüvvət alır. Və İslam bayrağı altına toplaşmış seçmələr, sonra isə osmanlılar Bizansı diz çökdürürlər... Həmin tarixi hadisələr “Dədə Qorqud” eposunun ilk süjetlərini “redaktə” edir, yeni süjetlərin (xüsusilə qəzavatnamə formasında) yaranmasına səbəb olur. Haqqında söhbət gedən “redaktə” işi epos yazıya alınarkən (və üzü köçürülərkən) daha sistemli şəkildə aparılır...

“Azərbaycanın qədim, erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığı” kitabında “Azərbaycan xalqının şah əsəri - “Kitabi-Dədə Qorqud”un tarixşünaslığına geniş yer ayırmış Y.H.Səfərov yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, bəylərdə oğuzların qonşu məmləkətlərə qəsdən basqın edib onların torpaqlarını zəbt etmək, əhalisini əsir almaq, qarət etmək və s. kimi neqativ hallar əsla yoxdur.”²⁵ Biz müəllifin məşhur “tarix üzü keçmiş doğru siyasətdir” tezisində uyğun olaraq mənsub olduğumuz xalqı tərifləmək üçün belə dediyini başa düşürük. Lakin məsələnin mahiyyəti o cür deyil - axına, qəzaya getmək, din uğrunda döyüşmək, kafirləri ya dinə gətirmək, ya məhv etmək orta əsrlərin qazilərinin, artıq qeyd olunduğu kimi, əsas vəzifəsidir. Və bu, xalqın tarixi üçün “neqativ hal” deyil, məhz “yüksək əxlaqi keyfiyyət”dir.

Qəzaya gedən igidlər kafirdən qənimət, əsir götürürlər. “Kitab”da göstərilir ki, “məgər, xanım, Aruz oğlu Basat qəzaya getmiş idi. O! məhəldə gəldi.

Qarıcıq aydır:

- Basat şimdi aqından gəldi. Varayım bulay ki, mana bir əsir verəydi, oğlancığım qurtaraydım, - dedi”.

Və qarı gedib öz oğlunun əvəzində Təpəgözə vermək üçün Basatdan həqiqətən bir əsir alır.

Qənimət kimi götürülmüş “qara gözlü, örmə saçlı, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafir qızları” oğuz bəylərinin məclislərində sahilik edirlər... İslamı qəbul etmiş oğuz

igidləri - qazilər kafirlərin "məhəbub qızlarını çalıb bir-bir boyun quçması, yüzündən, dodağından öpməsi", "qızını, gəlinini ağ köksündə oynatması" ilə fəxr edirlər. Kafirin üzərindəki hər bir qələbə onunla nəticələnir ki, düşmənin var-yoxu yağmalanır, hətta xanlar xanı Bayındır xana da hədiyyə aparılır... Lakin qazilər, adətən, qaçanı qovmurlar, aman diləyeni öldürümlər.

Kafirlər Oğuz bac-xərac verirlər, "Kitab"da "Doqquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi" deyə bəhs olunur. Bə'zən xərac az göndərilir. Və bu zaman Oğuz hökmdarı Bayındır xan narahat olur.

Elə hallar da olur ki, kafirlərin (burada söhbət yalnız xristianlardan gədir, çünki müsəlmanlar, məsələn, büt-pərəstlərdən, yaxud ibtidai dinlərə sitayiş edənlərdən xərac almırdılar - onlar mütləq İslamı qəbul etməli idilər) xərac vermələrinə baxmayaraq, oğuz igidləri onların üzərinə yürüş edirlər. Məsələn, "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çiqardığı boy"da kafirlər əsir düşmüş Qazanın qarşısında belə bir şərt qoyurlar ki, "xəraca müt'i olalım. Sən dəxi and iç kim, bu bizim elə yağılığa gəlməyəsən"... Bu isə onu göstərir ki, qazilər o hallarda kafirin xərac verməsi ilə razılaşırlar ki, onları məğlub etmək üçün kifayət qədər qüvvələri yoxdur, elə ki, lazımı səviyyədə güclənirlər, dərhal axına, qəzaya getmək yolunu seçirlər.

Axına, bir qayda olaraq, gəncələr gədirlər - bu da onların xarakterinə, ailədəki, cəmiyyətdəki mövqələrinə əhəmiyyətli tə'sir göstərir. Və ümumiyyətlə ictimai maraq oğlan uşaqlarını tezliklə böyüyüb igid olmağa, "baş kəsib, qan töküb" ad çıxarmağa təhrik edir.

"Kitab"da qəzaya gədən igid nişanlığına belə müraciət edir:

Qız, sən mana bir yıl baqğıl,
Bir yılda gəlməzsəm, iki yıl baqğıl,
İki yılda gəlməzsəm, üç yıl baqğıl...
Gəlməzsəm, ol vaxt mənim öldüğümü biləsən.
Ayğır atım boğazlayub aşım vergil,
Gözün kimi tutarsa,
Könlün kimi seversə,
Ona varğıl.

Həmin müraciətdə, bir tərəfdən cəmiyyətdə ailə sabitliyinin gözlənilməsi, digər tərəfdən, ailəsiz (dul) qalmamaq tələbi əks olunur ki, bunların hər ikisi, əslində, eyni bir ictimai əxlaqın ifadəsidir. Oğuz müsəlman cəmiyyətinin hərbi demokratiya sistemi vaxtaşırı qəzaya gədən gəncələrin, kişilərin nişanlılarının, xatunlarının (övrətlərinin) onları gözləməsi məcburiyyətini qoyduğu kimi, kafirlərlə döyüşdə həlak olanların xanunlarına yenidən ərə gətmək səlahiyyəti verir, hətta buna məcbur edir.

Qəzaya gədən igid öz xanımına, yaxud nişanlığına nə qədər sərbəstlik verirsə, xanımı, yaxud nişanlığı o qədər ona sədaqətli olacağını deyir:

Yigidim!

Mən sənə bir yıl baqam,
Bir yılda gəlməzsən, iki yıl baqam,
İki yılda gəlməzsən, üç-dört yıl baqam,
Dört yılda gəlməzsən, beş yıl-altı yıl baqam...
Altı yol ayrıldığına çadır dikəm,
Gələndən-gədəndən xəbər soram -
Xeyir xəbər gətirənə at, don verəm,
Qaftanlar geydirəm,
Şər xəbər gətirənin başın kəsəm,
Erkək sinəgi üzərimə qondurmuyam...

Beləliklə, "Dədə Qorqud" eposu (və "Kitab"), birinci növbədə, İslam dininin yayılması uğrunda mübarizə aparan, yürüşlərə çıxan qazilərin eposuna (və "Kitab"ına) çevrilir ki, bu özünü yalnız abidənin ideya-məzmununda deyil, bir sıra poetik-forma göstəricilərində təsdiq edir.

Və heç də təsadüfi deyil ki, əksər boyların sonunda Dədə Qorqud gələrək məhz "qazi ərənlər başına nə gəldiyini" söyləyir, xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır ki, onun danışdığı dastan məhz qazilər haqqındadır - o məhz qaziləri öyür... Eyni zamanda yeni dövr gəldiyi, "bəg ərənlər" in yoxa çıxması, "fani dünya"nın qazisiz qalması ("fani dünya kimo qaldı?!") barədə danışılır.

• Eposu yazıya alan, "Kitab"ın üzünü köçürən katiblər onun ideyasını dərinədən başa düşdüklərinə görə abidəni məhz qəzavatnamə formasına salmağa çalışmış, sonralar hər cür imkan olduğu halda (söhbət XIII-XVI əsrlərdən gedir) "Kitab" İslamın dini-fəlsəfi ehkamları ilə yüklənməmiş, ilk orta əsrlərin sadələşmiş dünyagörüşü son orta əsrlərin polemik mühakimələri ilə ağırlaşdırılmamışdır.

Oğuzun kafir elləri ilə sərhədi mövcuddur ki, həm Oğuz türkləri (müsəlmanlar), həm də kafirlər tez-tez bu sərhədi pozur, biri digərinin ərazisinə müdaxilə edirlər. Xüsusi ehtiyac olarsa, Oğuz igidlərindən biri sərhədcilik - qaraulçuluq edir. "Kitab"da təsvir edilir ki, Bəkil adlı igid "xismini, qövmini ayırdı, evini çözdü, Oğuzdan köç elədi. Bərdəyə, Gəncəyə varıb vətən tutdu. Doqquztümən Gürcüstan ağzına varıb qondu, qarauluq eylədi. Yad kafir gəlsə, başın Oğuzla ərməğan göndərdi. Yılda bir kərə Bayındır xanın divanına varırdı".

Oğuzun - müsəlman türklərin kafir ellərində casusu olduğu kimi, kafirin də Oğuzda casusu var - məsələn, Qazan xanın ova getməsini, Bəkilin atdan yıxılıb ayağını sındırmasını, hətta nə o tərəfdən, nə bu tərəfdən olan bazirganların Qara Dərvənd ağzında olmalarını casus dərhal kafirə xəbər verir. Məsələn:

"Məgər kafirin casusu vardı. Bu xəbəri eşidib vardı kafirə xəbər verdi. Təkur aydır:

- Qalqubanı yerinizdən uru durun,
Yatır yerdə bəg Bəkili tutun.
Ağ əllərin qarusundan bağlayın,
Qafillicə görklü başın kəsin.
Alca qanın yer yüzünə tökün,
Elin-günün çapın,
Qızın-gəlinin yesir edin, -dedi.

Məgər Bəkilin də anda casusu hazırdı. Bəkilə xəbər göndərdi. Aydır:

- Baş yarağın eləyin, üzərinizə yaği gəlir, - dedi".

"Kitab"da kafir üzərinə hücum keçən müsəlman türklər həmişə belə bir dini ayini yerinə yetirirlər: "Arı sudan abdəst aldılar. Ağ alınları yerə qoydular. İki rük'ət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat götürdülər".

Yaxud: "Yaradan - Allahdan mədət! - dedi, - Qonur atından yerə endi. Aqıb gedən arı sudan abdəst aldı. Ağ alını yerə qoydu, namaz qıldı. Ağladı, qadir Tanrıdan hacət dilədi. Yüzün yerə sürdü. Məhəmmədə salavat götürdi. Dəvə kibi kükrədi, aslan kibi ökürədi, nə'rə urub hayqırdı. Yapa yalnız kafirə at döpdi, qılıc urdu..."

Yaxud da: "Arı sudan abdəst aldılar. İki rük'ət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat götirdilər. Bitəkəllöf kafirə at saldılar, qılıc urdular. Ol gün cigərində olan yigitlər bəlirdi. Ol namərdlər sapa yer gözətdi. Bir qiyamət savaşı oldu, meydan dolu baş oldu. Qiyamətin bir günü oldu".

Göründüyü kimi, burada abdəst almaqdan, alın yerə qoyub namaz qılmaqdan, Məhəmməd peyğəmbərə salavat götirməkdən, qadir Tanrıya yalvarıb hacət diləməkdən söhbət gedir - bunlar İslam dininin hər bir müsəlmanın qarşısına qoyduğu tələblərdir. Lakin həmin tələblərə İslamı qəbul etmiş Oğuz türklərinin həmişə əməl etdiklərini demək çətindir.

"Kitab"ın mətni üzərindəki müşahidələr göstərir ki, oğuz türklərinin müsəlmançılığı daha çox kafirlərə üz-üzə dayanarkən, döyüşdən əvvəl meydana çıxır. Qalan vaxtlarda onlar, demək olar ki, ibadət etmirlər. Bu, aşağıdakı səbəblərdən irəli gələ bilər:

a) İslama bütünlüklərinə ilə hələ bələd olmayan bir sıra mühüm dini işləri kənardan gələnlərə verən (diqqət edək: "Saqqalı uzun tat əri banladıq") Oğuz türkləri İslam dünyası qarşısında öz öhdələrinə əsasən qəzaya getməyi, kafirləri məğlub edərək kilsələrini yıxıb məscid yapmağı, "ban banlatmağı" (yəqin onu da "tat əri" icra edir) götürmüşlər;

b) epos təfəkkürü üçün müsəlmançılığın "xırdalıqlar"ına getmək o qədər də maraqlı olmadığına görə, ozanlar "sülh dövrü"nin İslam həyatına fikir verməmiş, ancaq müsəlmanlarla kafirlərin üz-üzə durduğu dramatik məqamlarda müsəlman olmağın üstünlüklərini göstərmək məqsədini izləmişlər. Müsəlman türklərin kafirlərlə döyüşü həmişə sonuncuların məğlubıyyəti ilə başa çatır - "Kitab"da həmin döyüşlərdən biri bu cür təsvir edilir:

"... Bir qiyamət savaşı oldu, meydan dolu baş oldu. Başlar kəsildi top kibi. Şahbaz-şahbaz atlar yügürdü, nahı düşdü. Ala-ala köndərlər

susaldı. Qara polat uz qılıclar çalındı, yelmağı düşdü. Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdü. Qiyamətin günü ol gün oldu. Bəg nökrindən, nökr bəgindən ayrıldı. Dış Oğuz bəgləri ilə Dəli Dondar sağdan dəpdi, İç Oğuz bəgləri ilə Qazan dübə dəpdi, Şöklü məligə həvalə oldu. Şöglü məligi böğürdübəni atdan yerə saldı, qafilləcə qara başın alıb kəsdi, qaxşadıban alca qanın yer yüzünə tökdü. Sağ tərəfdə Qaratəgin məlikə Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar qarşı gəldi, sağ yanını qılıcladı, yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq məliyə Qaragünə oğlu Dəli Budaq qarşı gəldi. Altı pərli gürz ilə təpəsinə qatı tuta urdu. Dünyaaləm gözüne qaranqu oldu, at boynun qucaqladı, yerə düşdü. Qazan bəgin qardaşı kafirin tuğilə sancağını qılıcladı, yerə saldı. Dərələrdə, dəpələrdə kafirə qırğın girdi, leşinə quzğun üyüşdü. On iki min kafir qılıcdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldu. Qaçanı Qazan bəg qovmadı, aman deyəni öldürmədi. Qalın Oğuz bəgləri doyum oldu”.

“Kitab”da kafirlərlə döyüşlərin təsvirinə, Oğuz türklərinin hərbi qələbələrinin tərənnümünə, demək olar ki, bütün döyüşlərdə “çapar yetən” igidlərin - qazi ərənlərin hünərinə hətta kimin hansı silahdan istifadə etməsinə (bu sonuncu bütün xalqların orta əsrlər dastanları üçün xarakterik olub silahın tarixi mövqeyini əks etdirir) xüsusi diqqət yetirilsə də, əsas məsələ müsəlmanın kafir üzərindəki mə'nəvi-ruhani qələbəsidir: “Kafirin kəlisasını yıqdılar, yerinə məscid yaptılar. Kişilərin öldürdülər, ban banlatdılar. Əziz Tanrı adına qüdbə oqutdular”. Və heç şübhəsiz, eposun yaradıcısı (və ifaçısı) olan ozanlar qədim türk eposu ən'ənəsini davam etdirərək ayrı-ayrı qəhrəmanların fəaliyyətinə xüsusi fikir vermiş, onların hünərindən danışmışlar²⁶; eposu yazıya alan, “Kitab”ın üzün köçürən müsəlman katiblər isə süjetlərin hansı ideyaya xidmət etməsini əsas götürmüşlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da kafirlər “yeddi bin, qaftanın ardı yarıçitəli, yarımından qara saçlı, sası dinli, din düşməni, alaca atlı”, yaxud “azğın dinli, quzğun dilli”, fürsət güdüb çapqınçılıq edən namərdlər kimi təsvir edilir. Qazan xan ova gedərkən kafirin casusu öz böyüyü Şöklü məliyə xəbər verir... “Altun ban evlərin kafirlər çapdılar. Qaza bənzər qızı-gəlini çığnşurdılar. Tovla-tovla şahbaz atlarını bindilər, qatar-qatar qızıl dövələrini yedilər, ağır xəzinəsini, bol ağçasını yağ-

maladılar. Qırq incə belli qız ilə böyu uzun Burla xatun yesir getdi. Qazan bəyin qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynunda asılı getdi. Xan Qazanın oğlu Uruz bəg üç yüz yigidlən əli bağlı, boynu bağlı getdi”. Və hələ bu azmış kimi, bir bölük kafir Qapılar Dərvəndinə gedir ki, Qazanın on min qoyununu da gətirsin.

Kafirlər Qaraçuq Çobanı dilə tuturlar:
Qaranqu axşam olanda qayğulu çoban,
Qarla yağmur yağanda çaxmaqlı çoban!..
Bərə, çoban, iraqından, yaqınından bəri gəlgil,
Baş endirib bağır basgil,
Biz kafirə salam vergil.
Öldürməyəlim, Şöklü məliyə səni ilətəlim,
Sənə bəglik alı verəlim.

Qaracuuq Çobanın kafirə cavabı isə düşmənin düşməne sözüdür:

Ala-qara söyləmə, mərə, itim kafir,
İtimlə bir yalaqda yundum içən azğın kafir!..

Kafir Oğuz igidlərindən qorxur, onlarla açıq döyüşə girmək istəmir. Məsələn, elə ki, bilirlər Bəkil atdan yıxılıb ayağını sındırıb, kafir dərhal onun üzərinə gəlir. Və təkurla (kafirlərin başçısı ilə) kafirlər arasında belə bir söhbət gedir:

“Al ayğır qaçan kim yağı qoxusun alsa, ayağın yerə dögərdi, tozu gögə çıqardı.

Kafirlər aydır:

- Bu at Bəkilindir. Biz qaçarız.

Təkur aydır:

- Mərə, onat görün, bu gələn Bəkilə, sizdən öndən mən qaçaram, - dedi”.

Eposda kafirin qorxaqlığı oğuz igidlərinin - müsəlmanların onlara saymaz münasibəti ilə qarşılaşdırılır və belə bir təsəvvür yaradılır ki, bir oğuz igidi onlarla kafiri məğlub etməyə qadirdir...

Kafirin casusu gəlib təkura xəbər verir ki, Oğuzdan bir igid gəlib qoruqda yatır. Təkur altmış adam göndərir ki, onu tutub gətirsinlər. Lakin "oğlan gördü kim, bir alay atlı gəlir, sıçradı, adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdi. Atına bindi, qara donlu kafirə qılıc urdu, basdı qələyə qoydu. Yenə uyxusun yenəməyib yerinə varıb yatdı, uyudu. Yenə atının çilobərin biləginə keçirdi.

Kafirlər, sağ olanları qaçaraq təkura gəldilər. Təkur aydır:

- Tuv yüzünüzə! Altmış kişi bir oğlanı tutamadınız?! - dedi.

Bu kərrə yüz kafir oğlanın üzərinə gəldilər. Aygır yenə oğlanı oyardı. Gördü kafirlər alay bağlamış gəlirlər. Oğlan durdu atına bindi. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdi. Kafirə qılıc qoydu. Basdı qələyə tıqadı. Atını döndərdi genə mənzilinə gəldi. Yuxusun yenəmədi, gerü yatdı, uyudu".

Kafirin qorxaqlığını, Oğuz igidlərinin, müsəlman türklərin qarşısında dura bilməmələrini bir fakt da təsdiq edir ki, kafirlər onlara olan hücumun qarşısını almaq üçün igid Oğuz əsirlərindən istifadə edirlər. Məsələn, "Uşun qoca oğlu Səgrəg boyu"nda kafirlər əsir düşmüş Əgrəgi qardaşı Səgrəgə qarşı qoyurlar... Yaxud əsir düşmüş Qazan xan oğlu Uruzla döyüşməli olur.

Kafirlər biləndə ki, onların qalası alındı, məsləhətləşib belə qərara gəlirlər ki, "Qazanı çıxaravuz onlara bərabər edəvüz". Və Qazana:

"- Qazan bəg, üzərimizə yağdı. Bu yağışı üzərimizdən ayırsan, səni qoyu verəlim, - dedilər. - Həm xəraca müt'i olalım. Sən dəxi and iç kim, bu bizim elə yağılığa gəlməyəsən, - dedilər." Qazanı yaraqlandırıb Oğuz igidlərinin qarşısına çıxarırlar. O biləndə ki, axınçılara oğlu Uruz başçılıq edir, sevinir, "əlhəmdülillah, mənim oğlanlığım böyük ər olmuş" - deyir.

Kafirə əsir düşmək "Kitab"ın maraqlı motivlərindən biri olub yalnız müsəlman cəmiyyətinin deyil, kafirlərin də xarakterini, dünyagörüşün, həyat tərzini anlamağa kömək edir. Dirsə xanın xanımı həyəcanlanır ki, oğlu birdən kafirə əsir düşmüş olar:

... Qara donlu azgün dinli kafirlərə

Bir oğul aldırdinsa deqil mənə.

Xan babamın qatına bən varayım,
Ağır xəzinə, bol ləşkər alayım.
Azgün dinli kafirlərə bən varayım,
Yaralanıb qazlıq atımdan enməyincə,
Yöntümlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olub yer üstünə düşməyincə
Yalqız oğul yollarından dönməyəlim...

Eposda Qazan xanın, onun ailəsinin, Bamsı Beyrəyin, Qazlıq qocanın, Əgrəgin... kafirə əsir düşməsindən bəhs edilir.

Qazanın əsir düşməsi, əsirlik həyatı "Kitab"ın ən maraqlı səhifələrini təşkil edir...

Qazan Trabzon təkurunun göndərdiyi şahinlə ova çıxır, "kafir eli"yə çatarkən onu yuxu tutub yatır. Kafirlər Qazanı "uyuduğu yerdə tutdular, əlin-ayağın bərk bağladılar. Bir ərəbəyə yüklətdilər. Ərəbəyə möhkəm orqanla sarıdılar. Ərəbəyi çəkдилər, yürüyü verdilər".

Qazan kafirə əsir düşdüğü ilk andan düşməni saymır, onu məsxərəyə qoyur:

"Gedərkən ərəbə qıncırdısından Qazan oyandı. Görindi, bu əlindəki orqanları hər qırdı, ərəbənin üzərinə oturdu. Əlin-əlinə çaldı, qas-qas güldü.

Kafirlər aydırlar:

- Nə gülərsən?

Qazan aydır:

- Mərə, kafirlər, bu ərəbəyi beşigim, sizi yamuru-yumuru dadımdayəm sandım, - dedi".

Qazanı Tomanın qəl'əsində dərin bir quyuya salırlar. Təkurun xatunu gəlir ki, adı hər yana yayılmış igidi görsün.

"- Qazan bəg, nədir halın? Dirilik yer altındamı xoşdur, yoxsa yer üzündəmi xoşdur? Həm şimdiki nə yeyərsən, nə içərsən və nəyə binərsən? - dedi.

Qazan aydır:

- Ölülərinə aş verdigin vaxt əllərindən alıram. Həm ölülərinizin yorğasına binərəm, kahılların yedərəm, - dedi.

Təkur övrəti aydır:

- Dinin üçün, Qazan bəg, yeddi yaşında bir qızcuğazım ölmüşdür, kərəm eylə, ona binmə, - dedi.

Qazan aydır:

- Ölülərinizdə ondan yorqa yoxdur. Həp ona binərəm, - dedi".

Qazanın hər şeyə inanan Təkur arvadına dedikləri öz nəticəsini verir:

"Övrət aydır:

- Vay, sənin əlindən nə yer yüzündə dirimiz və nə yer altında ölümüz qurtulmuş, - dedi, gəldi Təkura aydır:

- Kərəm eylə, ol tatarı quyudan çıxar. Qızcuğazım belini üzər. Yer altında qızcuğazıma binərmiş. Qalan ölülərimizi cəm edərmiş, həm ölülərimiz iyçün verdığımız aşı əllərindən çəkib alıb yeyərmiş. Onun əlindən nə ölümüz, nə dirimiz qurtularmış. Dinin eşqinə, ol əri quyudan çıxar, - dedi.

Təkur bəglərin cəm eylədi. Aydır:

- Gəlin Qazanı quyudan çıxarın bizi ögsün, Oğuzu sındırsın. Ondan sonra şərt eləsin bizim elimizə yağılığa gəlməyə, - dedi".

Qazanı quyudan çıxarıb gətirirlər. O yenə kafirə məhəl qoymur. Deyir ki, "mən yer yüzündə adam ögməzin. Bir adam gətirin binəyim, sizi ögəyim". Kafiri at kimi minir, öldürür. Sonra qopuzunu istəyir... Və kafiri belə "öyür":

Bin-bin ərđən yağı gördümsə, oyunum dedim,

Yigirmi bin ər yağı gördümsə, yıyımadım,

Otuz bin ər yağı gördümsə, ota saydım,

Qırq bin ər yağı gördümsə, qıya baqdım...

Məhəmməd dini eşqinə qılıc urdum,

Ağ meydanda yumru başı topca kəsdim!

... Ərqic qırda yıqanır Ümman dənizində,

Sərp yerlərdə yapılmış kafir şəhri,

Sağa-sola çırpıntı urub yüzgüçüləri.

Su dibində dönər bəhriləri,

Tanrı mənəm! - deyü su dibində çığırsar asiləri,

44

Önün qoyub tərsin oqur qız-gəlini,

Altun aşıq oynar Suncidanın bəgləri.

Altı qatla Oğuz vardı aləmmədi ol qəl'əyi,

Altı baş ərle mən Qazan vardım,

Altı günə qoymadım, onu aldım.

Kəlisasın yıqıb yerinə məscid yaptım,

ban banlatdım,

Qızını-gəlinini ağ köksümdə oynatdım,

Bəglərini qul etdim!..

Onda dəxi ərəm-bəgəm deyü ögünmədim,

Ögünən ərənləri xoş görmədim.

...Ərqic qırda döndərdiyim, mərə, kafir, sənin baban,

Şaqqaqına imrəndiyim sənin qızın-gəlinin.

Ağcaqala, Sürməlidə at oynatdım,

Atla Qarun elinə çapqun etdim,

Ağ aqça gətirdilər, puldur dedim,

Qızıl-altun gətirdilər baqırdır dedim,

Ala gözlü qız-gəlin gətirdilər, aldanmadım...

Kəlisasını yıqdım, məscid yaptım,

Altunu, gümüşü yağmalatdım,

Onda dəxi ərəm, bəgəm deyü ögünmədim...

... İt kibi gu-gu edən çirkin xırslı,

Küçük donuz şilənli,

Bir torba saman döşəkli,

yarım kərpic yasdıqlı,

Yonma ağac tanrılı

Kopəgim kafir!

Oğuzu görəkən səni ögməgim yox,

İndən öldürürsən, mərə, kafir öldür mənə.

Öldürməzsən, qadir qoursa,

Öldürəyim, kafir, səni...

Qazanın kafirə bu müraciəti yalnız poetik mükəmməlliyi, möhtəşəm Oğuz qəhrəmanının xarakterini olduqca gözəl ifadə etməsi

45

ilə diqqəti çəkmir, həm də müsəlman türk axınçısının, qazisinin əxlaqı barədə aydın təsəvvür yaradır: O qorxmazdır, Məhəmməd dini eşqinə min-min kafirə qarşı durmağa hazırdır. Uzaq-uzaq səfərlərə gedən bu Oğuz igidi sıldırım qayalar üzərində tikilmiş kafir qalalarını almış, kilsələri yıxıb yerində məscid yaptırmış, dinsizi dinə gətirmişdir. Ona müqavimət göstərən kafirləri amansızcasına cəzalandırmış, qızını-gəlinini əsir almış, kafir ellərində at oynatmışdır. Düşmənin hədiyyəsinə, ona təklif edilən qadına, pula-qızıla, rüşvətə aldanmamış, kafiri adam saymamışdır... Və bütün bunları etməklə yanaşı heç zaman özünü öyməmiş bunu elədim, onu elədim - deməmişdir.

"Bəkil oğlu Əmiranın boyu"nda görürük ki, Qazan özünü öymür, təvazö'kar bir qəhrəmandır: "Av çağırtıldı. Çün av yarağı oldu, kim atın ögər, kim qılıcı, kim çəkib ox atmağın ögər. Salur Qazan nə atın ögdü, nə kəndin ögdü. Amma bəglərin hünərin söylədi".

Qazan bir də ona görə güclüdür ki, o, böyük bir cəmiyyətin başçısıdır, oğlu, qardaşı var... Kafirlər əsir düşmüş Qazanı öldürməkdən qorxurlar, "bunun oğlu var, qardaşı var, bunu öldürmək olmaz" - deyirlər. Ümumiyyətlə, kafirlər, əsir düşmüş Oğuz igidlərinə - qazilərinə cəza versələr də onları öldürmürlər... Hətta xoş günlərində həmin igidləri gətirib qopuz çaldırır, qulaq asırlar. Çox zaman igidi ona görə əsir saxlayırlar ki, öz yerinə (Oğuz) qayıdıb yeni qüvvə ilə onların (kafirlərin) üzərinə gəlməsin. Lakin həmin əsirləri ya atası, ya da övladı gəlib xilas edir (Uruzu Qazanın, Qazanı isə Uruzun xilas etdiyi kimi), ya da özləri imkan tapıb qaçırlar (Beyrək kimi). Çünki "Kitab"da təqdim edilən epik zaman kafirlər üçün deyil, İslamı qəbul etmiş Oğuz türkləri üçün işləyir.

"Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da Uruzun dustaqlıqda nələr çəkdiyi barədə danışılır:

"Qanlı Qara Dərvənddə kafir dəxi qonmuş idi. Oğlana qara kəpənək geydirmişlərdi. Qapı eşiki üzərində ərquri bıraqmışlardı. Girən basar, çıxan basardı. Qarı düşmən tatar oğlu əlimizə girmişgən cəzayla öldürəlim... Bu məhəldə xan Qazan yetdi. Qonur atın oynatdı. Kafir Qazanın gəldiyin gördü, ürkdü. Kim atın binər, kim cöşən geyər... Oğlan başın qaldırdı. Aydır:

- Mərə, kafir, nə haldır?

Kafir aydır:

- Baban gəldi, tutalım deriz.

Oğlan aydır:

- Aman, mərə kafir, aman!

Tanrının birliginə yoqdu güman!

Kafirlər oğlana aman verdilər. Əlin çözdülər, gözün açdılar. Babasına oğlan qarşı gəldi..."

Uruz atasını kafirlərlə döyüşdən çəkəndirmək istəyir, ona yalvarır ki, çıxıb getsin, vuruşmasın. Düşündür ki, birdən kafirə məğlub olar... Çünki "oğul üçün ata ölmək eyib olur". Və bunu da əlavə edir ki:

Yaradan haqqıyçün, baba, qayıda döngil,

Evo varğıl.

Qarıcıq anam qarşı gəlsə, mənə sənə sorsa,

Baba, doğru xəbər vergil.

Gördüm, sənin oğlun tutsaq, degil,

Qarusundan ağ əlləri bağlı, degil,

Qara qıldan sicim boynuna taqılı, degil,

Qara donuz damında yadır, degil,

Qıl kəpənək boyuncuğun sürür, degil,

Ağır bunağı topuqçığın döğür, degil,

Yanmış arpa ətməgi, acı soğan öynəsi, degil...

Mənim anam mənim üçün qayırmasın,

Bir ay baqsın, bir ayda varmazsam, iki ay baqsın,

İki ay da varmazsam, üç ay da baqsın,

Üç ay da varmazsam, öldüğümü ol vaqt bilin.

Ayğır atım boğazlayıb aşım versin,

Yad qızı halalıma dəstur versin,

Bana tutan gərdəgə ayırıq girsin.

Anam mənim üçün gög geyrib, qara sarınsın,

Qalın Oğuz elində yasım tutsun.

Mənim başın sənin yoluna qurban olsun,

Geri dön, baba!..

Kafirler Beyröyi yuxuda ikən əsir alıb qırx yoldaşı ilə birlikdə Parasarı Bayburd hasarına salırlar. On altı il burada dustaq olur. Kafirler şad günlərində Beyröyi gətirib qopuz çaldırırlar, Beyrək bazirganlarla xəbərləşir... Hətta iş o yerə çatır ki, həmin bazirganlar ona buradan qaçıb getməsinə, sevgilisi Banı Çiçəyə qovuşmasını məsləhət görürlər. Və Beyrək onu sevən kafir qızının köməyi ilə hasardan "pırlayıb" uçar. Kafir ilxısı içərisində olan Boz aygırına minib Oğuz gedərkən yoldaşlarını kafirlərə tapşırır:

Mərə, səsi dinli kafir!
Mənim ağzım sögüb durursan, duyamadım,
Qara donuz ətinən yəxni yedirdin, doyamadım.
Tanrı mana yol verdi, gedər oldum,
Mərə, kafir, otuz doqquz yigidim əmanəti!..
Mərə, kafir, birin əksik bulsam, yerinə on öldürərim,
Onun əksik bulsam, yerinə yüzün öldürərim...

Göründüyü kimi, eposda qazilərin həyatı müxtəlif tərəfləri - həm zəfərləri, həm də əsirlikdə keçən ağır günləri ilə təsvir edilir...

Bu və ya digər səbəbdən öz xanına asi olmuş Oğuz igidləri içərisində elə namərdlər tapılır ki, onlar kafir ellərinə qaçmaq istəyirlər. Məsələn, Buğac xanın qırx yoldaşı onun atası Dirsə xanın əllərini ardından bağlayıb Qalın kafir ellərinə apararkən Buğac gəlib atasını xilas edir...

Eposda etnik münaqişədən söhbət getmir, bütünlükdə ziddiyyətlər dini-ideoloji mahiyyət daşıyır, müsəlmanlarla kafirlər arasında baş verir. Lakin müsəlmanların əsasən Oğuz türklərindən, kafirlərin isə qıpçaq türklərindən, gürcülərdən (ümumən İber-Qafqazlardan), yunanlardan (rumlardan) və s. olması həmin münaqişələrə müəyyən dərəcədə etnik məzmun verir. Müsəlmanlar kafirlərə "it kibi gu-gu edən" deməklə, yəqin ki, onların (qeyri-müsəlmanların, həm də qeyri-türklərin) başa düşmədikləri dillərini nəzərdə tuturlar...

Müsəlmanlar kafirlə döyüşdə, müharibədə şəhid verirlər. Məsələn, "Kitab"ın "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da "elin qoca oğlu Sarı Gülmaş Qazan bəgin evi üzərinə şəhid oldu", Qaraçuq Çobanın

"iki qardaşı oxla düşdü, şəhid oldu... Çoban şəhid olan qardaşlarını həqqinə qoydu". Eləcə də əlavə olaraq, "beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldu" - deyilir... Epos qəzaya getməyin faciəvi reallığını göstərməklə, hər şeydən əvvəl, İslamın qələbəsinin, İslam dini uğrunda mübarizənin gərginliyini, drammatizmini nümayiş etdirir. Həmin gərginlik, drammatizm yalnız eposu yaradanların fantaziyası deyil, həm də epoxal tarixi həqiqətlərin in'ikasıdır.

"Kitab" Oğuz bəylərinin İslam dini qarşısındakı xidmətləri yalnız bu və ya digər hadisənin (kafirə qarşı bilvasitə mübarizənin) təsvirində deyil, onların stabil tə'yinlərində də aydın şəkildə özünü göstərir; məsələn: "Varıban peyğəmbərin yüzünü gören, gəlibəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bığlarından qan çıxan, bığı qanlı Bəkdüz Əmən"; "Dəmirqapı Dərvəndindəki dəmir qapıyı dəpib alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ər bögürdən Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar"; "Həmdilən Mərdin qəl'əsin dəpib yıqan, dəmir yaylı Qıpçaq məliyə qan qudsuran, gəlibən Qazanın qızın ərliklə aalan, Oğuzun ağ saqqallı qocaları görəndə ol yigidi təhsinləyən... Qaragünə oğlu Qarabudaq"; "Dəstursuzca Bayındır xanın yağışın basan, altmış bin kafirə qan qusturan, ağ-boz atının yelisi üzərində qar durduran Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin", "Kafirləri it ardınca birağıb xorlayan, eldən çıxıb Aygırgözlü suyundan at yüzdürən, əlli yeddi qəl'ənin kili-din alan Ağ məlik Çəsmə qızına nigah edən, Süni Sandal məlikə qan qudsuran, qırx cübbə bürünüb otuz yeddi qəl'ə bəginin məhəbub qızlarını çalıb bir-bir boynun qucan, yüzündən, dodaqından öpən, Elin qoca oğlu Alp ərən" və s.

Bu isə o deməkdir ki, həmin oğuz igidləri öz dövrlərinin - İslama keçid dövrünün övladları olub həmin dövrün tarixini bütünlükdə gərginliyi ilə yaşayırlar...

"Kitab" müsəlmanlarla kafirlər arasında müəyyən münasibətlərin, əlaqələrin olmasını da göstərir - bazirganlar, bə'zi anlaşılmazlıqları nəzərə almasaq, sərhədləri maneəsiz keçirlər, Oğuz igidləri kafirlərdən qız alırlar, hətta "Baybura oğlu Bamsı Beyrək boyu"ndan belə mə'lum olur ki, Baybecan qızı Banı Çiçəyi bir tərəfdən Beyrəklə bəşikkərtmə nişanlı edir, digər tərəfdən, kafirə - Bayburd qalasının bəyinə söz verir ki, qız onundur...

Qanturalının atası Qanlı qoca oğlunu evləndirmək fikrinə düşərkən ona layıq qızı yalnız Oğuzda deyil, kafir ellərində də axtarır: “İç Oğuzda girdi, qız bulamadı. Dolandı Daş Oğuzda girdi, bulamadı. Dolandı Trabzona gəldi. Məgər Trabzon təkurunun bir azım görklü məhəbub qızı vardı. Sağına-soluna iki qoşa yay çəkərdi. Atdığı ox yerə düşməzdi...”

Lakin Qanlı qoca istəmir ki, oğlu kafir ellərinə getsin, ona görə də aşağıdakı sözlərlə Qanturalını yolundan döndərmək istəyir:

Oğul, sən varacaq yerin dolamac-dolamac yolları olur,
Atlı batıb çıqamaz onun balçığı olur,
Ala yılan sökməz onun ormanı olur,
Göklə pəhlü uran onun qəl'əsi olur,
Göz qaquban könlü alan onun görklüsü olur,
Hay demədən baş götürən cəlladı olur,
Yağrınında qalqan oynar yayası olur...
Yavuz yerlərə yeltəndin, qayda döngil,
Ağ saqqallı babanı, qarıcıq olmuş ananı bozlatmağıl.

Qanturalı Allah-Tanrıya sığımb kafir ellərinə varır, hər çətinə düşəndə, yaxud çətin bir iş başlayanda “adı görklü Məhəmmədə salavat” gətirir, “coumərdlər coumərdi ğəni Tanrı”dan mədəd diləyir, qalib gəlir” (“Kitab”da deyildiyi kimi, “çün inayət Tanrıdan oldu”). Və kafir qızı Sarı donlu Selcan xatunu alıb Oğuzda yola düşür.

Lazımı sınaqlardan keçərək, şərtləri yerinə yetirərək qızı alsada, təkür müxənnətlik edir, onun arxasınca qoşun göndərir. Lakin Qanturalı ilə Selcan xatun kafirin qoşununu qırıb, sağ qalanı geri qaytarırlar.

Eposda kafirlərlə müsəlmanların münasibətindən belə mə'lum olur ki, kafirlər Oğuzdan inciyib onların yanına gələndə, dinlərini qəbul edib onlara tabe olan igidləri məmnuniyyətlə qəbul edirlər...

Qazan xanın hərəkətindən (ona qarşı münasibətindən) inciyən Uruz atasına deyir:

Ünüm ünle,
Mənim sözüüm dinlə, ağam Qazan!
Sağına baqdın, qas-qas güldün.

Soluna baqdın çox sevindin.
qarşına baqdın, bəni gördün, ağladın.
Səbəb nədir degil mana,
Qara başım qurban olsun, babam, sana...

Və sonra əlavə edir:

Deməz olursan, qalqubanı yerimdən mən duraram,
Qara gözlü yigitlərimi boyuma alaram,
Qan Abqaz elinə mən gedərəm,
Altun xaça mən əlimi basaram,
Pülüklü kişinin əlin öpərəm,
Qara gözlü kafir qızın mən alaram...
Dəxi sənin yüzünə mən gəlməzəm...

Lakin Uruz biləndə ki, atasının öz emosiyasını bu cür kəskin şəkildə bildirməsi (ağlaması) onun gələcəyi sarıdan narahatlığı ilə bağlıdır, çox da dərinə getmir. Çünki qazi ərənlər dövrünün sərt məntiqi ondan (Uruzdən) tələb edir ki, baş kəssin, qan töksün, hünər göstərsin.

NƏTİCƏ

"Dədə Qorqud" eposu (xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud") Azərbaycanca (və onun ətraflarında) gedən tarixi, mə'nəvi-mədəni bir prosesi - İslama keçidi, İslam dini uğrunda müzəffər mübarizəni bütün dolğunluğu, mürəkkəbliyi, məhrumiyyətləri ilə birlikdə əks etdirir. Və mə'lum olduğu kimi, İslam yarandığı dövrdə (eləcə də sonralar) müfərəqqi bir dünyagörüşü forması kimi yayılaraq müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Hər şeydən əvvəl ona görə ki, iudaizm, buddizm və xristianlıqdan fərqli olaraq İslam dünyanın daha ağıllı dövründə, yə'ni zəkanın (fəlsəfənin) ibtidai inamları, mifologiyaları sıxışdırdığı bir dövrdə formalaşdığına görə əvvəlki dünya dinlərindən daha çox fəlsəfi olmuşdur;

ikincisi, İslam həm təşəkkül-formalaşma, həm də yayılma - mənimlənmə (ictimai şüura yiyələnmə) prosesində əvvəlki dinlərin, dünyagörüşlərin progressiv tə'siri öz üzərində hiss etdiyi üçün dünyaya həmin dinlərdən, dünyagörüşlərdən daha çox açıq olmuş, fikir plüralizminə kifayət qədər geniş imkan vermişdir;

büncüsü isə, müxtəlif etnik mənşəyə, etno-psixologiya və etnik dünyagörüşlərinə mənsub xalqlar (ərəblər, farslar, türklər və b.) tərəfindən bir neçə əsr ərzində (və İslama qədərki zəngin düşüncə mədəniyyəti əsasında!) qəbul edilən İslam istər-istəməz çevik təfəkkür mühtiləri ilə hesablaşmalı olmuşdur...

Lakin İslama keçidin eposunu, maraqlıdır ki, nə ərəblər, nə də farslar deyil, məhz türklər - Oğuz türkləri yaratmışlar, bu isə o deməkdir ki, İslam dünyagörüşü, mə'nəviyyəti nə ərəblərin, nə də farsların deyil, məhz türklərin epik təfəkküründə rezonans vermişdir.

Və beləliklə, "Dədə Qorqud" eposunun təşəkkül tapıb yayılması, yazıya alınması, üzünün köçürülməsi və s. proseslər öz enerjisini aşağıdakı mənbələrdən almışdır:

a) qədim türk epik təfəkkürü;

b) İslam dini;

v) Azərbaycanda məskunlaşmış Oğuz türklərinin (prinsip e'tibarı ilə Azərbaycan xalqını!) get-gədə daha çox İslama əsaslanan ideya-estetik marağı, yaradıcılıq ehtirası, mə'nəvi mədəniyyəti.

QEYD GÖSTƏRİCİLƏRİ

1 E.Əlibayzadə. Azərbaycan xalqının mə'nəvi mədəniyyət tarixi, Bakı, 1998, səh.423-424.

2 Yene orada, səh.424.

3 Yene orada, səh. 424.

4 Bu bərdə geniş mə'lumat üçün bax: Rene Grousset. Bozkır imparatorluğu, İstanbul, 1993, s. 147-172. Çevirən Dr. M.Rəşat Uzmen.

5 Azərbaycanda "Kitabi-Dədə Qorqud"un ən görkəmli tədqiqatçısı akad. H.Araslı yazır: "Bu daslanda hamı islamdır. "kafirler" ilə müharibə edirlər. Allah, Məhəmməd və başqa dini adlar çox təkrar olunur. Kərbəla hadisəsi xatırlanır, qəhrəmanlar namaz qılırlar, lakin bunlar katiblər tərəfindən qüvvətləndirilmişdir. Daslanda İslam dini dərin və əsaslı kök salmamışdır. Bütperestlik əlamətləri də meişətdə qüvvətli yer tutur. İnsanlar təbiət qüvvələrinə də inanıb e'tiqad edirlər". Bax: H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri, Bakı, 1998, səh.34. Bu gün məsələnin bu cür şərhilə razılaşmaq çətindir.

6 Azərbaycanın dünya şöhrətli qorqudsünaslarından professor Şamil Cəmçidov "Kitabi-Dədə Qorqud"un yubileyi münasibətilə tərtib etdiyi "Qısa yol-göstəricisi"ndə (Bakı, 1997) "Kitab"da İslamın yeri bərdə kifayət qədər dəqiq təsvür yaradır.

7 Bəhlül Abdulla. "Kitabi-Dədə Qorqud" və İslam dini. Bakı, 1997.

8 Müq. et: В.М.Жирмунский, Народный героический эпос, Москва-Ленинград, 1962; Е.М. Мелетинский. Происхождение героического эпоса, Москва, 1963; Х.Г.Короглы. Взаимосвязи эпоса народов средней Азии, Ирана и Азербайджана, Москва, 1983.

9 Geniş mə'lumat üçün bax: N.Cəfərov. Qədim türk eposu. - Türk dünyası: xaos və kosmos, Bakı, 1998, səh. 43-87.

10 Bu bərdə bax: N.Cəfərov. "Koroğlu"nun poetikası, Bakı, 1997, səh.3-5.

11 Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı, 1996, səh.191. Ümumiyyətlə "Kitab"ın tarixşünaslığı bərdə bax: Y.H.Səfərov. Azərbaycan qədim, erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığı, Bakı, 1998, səh.131-170.

12 Professor Yaqub Mahmudov tamamilə düzgün olaraq "Kitab"dakı bəzi hadisələri qaraqoyunlular və aqqoyunlular dövrü hadisələri ilə müqayisə edir. Bax: Y.Mahmudov. Azərbaycan tarixi (İntibah dövrü), Bakı, 1996.

13 Bax: N.Cəfərov. Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin yaranmasında qıpçaq türklərinin rolu. - "Altay dünyası" jur., 1997, 1-2, səh.33-42.

14 Dədə Qorqud eposunun araşdırıcıları (M.F.Köprülü, B.Ögəl, M.H.Təhməsinib...) mənbələrə əsaslanaraq göstərir ki, o (Qorqud Ata, yaxud Dədə Qorqud), yalnız Məhəmməd peyğəmbərin dövründə yaşamamış, həmçinin həzrət peyğəmbərin yanına gedərək ondan İslam dinini qəbul etmiş, gəlib onun təbliği ilə məşğul olmuşdur. Bax: B.Abdulla. "Kitabi-Dədə Qorqud" və İslam dini, səh.6-7.

15 DİVANI LUGAT-İ-TÜRK Tercümesi, I c., Ankara, 1992, s.3

16 Yene orada, səh.3-4.

17 Вах:В.В.Бартольд Турецкий эпос и Кавказ в Книге моего деда Коркута,Москва-Ленинград, 1962.

18 М.Н.Тəһмасиб. Дастанларımızın бир нөвү һаqqında. - Азербайжан шifahи халq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 4-cü kitab, Bakı, 1976, səh.5.

19 В.Аbdulla. "Kitabi-Dədə Qorqud" və İslam dini, səh.32.

20 Вах: Х.Короглы. Огузский героический эпос,Москва, 1976, с.124.

21 "Kitab"da nə "Avesta" - atəşpərəstliyin, nə də oğuzlar arasında büt-pərəstliyin izlərinə təsadüf edilmir. Ona görə də bir sıra tədqiqatçıların 20-30-cu illərdə "yuxarı"dan təbliğ olunmuş guya Azərbaycan xalqı, atəşpərəst, yaxud büt-pərəst idi ideologiyasına bu günə qədər uyması tamamilə yanlışdır.

22 Bu bərədə bax: World History, 1991.

23 Литературный энциклопедический словарь, Москва, 1987, с.154.

24 Qeyd edək ki, bə'zi tarixçilər "Kitab"da anaxaqanlıqın (matriarxatın) izlərini axtarırlar. Вах: Y.H.Səfərov. Azərbaycanın qədim, erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığı, səh.157-159.

25 Y.H.Səfərov. Azərbaycanın qədim, erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığı, səh.156.

26 "Kitab"da deyilir: "Dədəm Qorqud gəlübən boy boyladı, soy soyladı... Məndən sonra alp ozanlar söyləsin, alını açıq comərd ərənlər dinləsin, - dedi".

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I. İbtidai inanlardan (və tauriçılıqdan!) islam dininə	7
II. Müsəlmanların (qazilərin) kafirlərə qarşı mübarizəsi	28
Nəticə	52
Qeyd göstəriciləri	53

"KITABI - DƏDƏ QORQUD" - 1300

Nizami Cəfərov.
"Kitabi-Dədə Qorqud"da
İslama keçidin poetikası.
(Azərbaycan dilində)

Rəssamı: Nərgiz Əliyeva
Üz qabığındakı miniatür rəsmi müəllifi
Fəxrəddin Əliyevdir
Kompüter işləri: Natella Qoqnidze
Ağgül Tağızadə
Korrektorlar: Elnaz Xəlil qızı
Gülnarə Zeynalova
Yığılmağa verilib: 05.05.1999
Çapa imzalanıb: 14.05.1999
Formatı 84 x 108 ¹/₃₂. Tirağı 1000
Həcmi 3,75 ç.v. Sifariş № 179
Qiyməti müqavilə ilə.

Yeni Nəşrlər Evi. Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə, III mərtəbə

Kitab "Elm" RNPМ-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(Bakı, İstiqlaliyyət 8).